The book cover features a close-up, sepia-toned portrait of a man, Arnold Jacoby, looking slightly to the right. He is wearing a dark suit jacket, a light-colored shirt, and a patterned tie. The background is a solid, warm brown color.

KÅRET TIL EN AV DE TI MEST BETYDNINGSFULLE
NORSKE BØKENE OM ANDRE VERDENSKRIG

**ARNOLD
JACOBY**

**DET
ANGÅR
OGSÅ
DEG**

**HERMAN SACHNOWITZ
FORTELLER**

«Det angår også deg». Omslaget fra 2016. Cappelen Damm.

Fagfelle­vurdert

Holocausts ansikt

En studie av bokomslag fra den norske holocaustlitteraturen

Sammendrag: Artikkelen tar for seg et utvalg bokomslag fra Holocaustlitteraturen. Den gir spesielt innsikt i utviklingen av omslaget til én bok, «Det angår også deg» av Herman Sachnowitz og Arnold Jacoby. Utvalget omfatter fem omslag fra tidsrommet 1976 til 2016. Tolket som kilder fra fortiden belyser bokomslagene hvordan man har fortalt om Holocaust. Gjennom semiotisk og retorisk analyse trer det i et flertall av omslagene frem en varsom bruk av høymælt patosappell. Det neddempede som ideal er en retorisk tilnærming som har preget mye av etterkrigstidens Holocaustdiskurs. I artikkelens siste del analyseres et utvalg av nyere norske Holocaustutgivelser, utgitt i 2020 og 2021, seks i alt. Materialet gir inntrykk av økt temperatur og en vilje til å ta i bruk patosappell av det mer høymælte slaget. Dette er en tendens som må ses i lys av samtidens selvransakende historiekultur og synliggjøring av de norske overgriperne under det norske Holocaust.

Emneord: Visuell kommunikasjon, omslagsdesign, Holocaustlitteratur, retorikk, semiotikk.

Mette Langeid

Lektor og masterstudent
i medieutvikling ved OsloMet
Kirkeveien videregående skole
mlangeid@yahoo.com

1 Innledning

Med Holocaust tenker vi i dag på forfølgelse, tvangsdeportasjon og drap på Europas jøder som gruppe, initiert og gjennomført av det nasjonalsosialistiske styret i Tyskland frem til maidagene i 1945. Mer enn seks millioner mennesker ble myrdet. Fra det tysk-okkuperte Norge ble 772¹ arresterte norske borgere med jødisk bakgrunn sendt med det tyske frakteskipet «DS Donau» fra havnen i Oslo i 1942. Endestasjonen var de tyske dødsleirene og krematoriene på kontinentet. Kun 34 av de som forsvant ut Oslofjorden november­natten i 1942 overlevde og returnerte til Norge, fratatt eiendom og penger, mange strippet for verdighet og tilhørighet.

Forskningsspørsmålet er: Hvordan har grafiske designere i det norske sakprosa­feltet navigert i et så sensitivt emne som Holocaust og hvordan har dette visuelt og retorisk blitt kommunisert til publikum?

Ifølge den klassiske retorikken overbeviser taleren

gjennom saklig argumentasjon og fornuft (logosappell), å skape tillit og troverdighet (etosappell) og ved å vekke følelser (patosappell). Jens Elmelund Kjeldsen, professor i retorikk ved Universitetet i Bergen (f. 1967), formulerer det slik: En effektiv og etisk retorikk kjennetegnes ved at avsender taler til hele mennesket.² Et omslag er bokens salgsplakat, det skal appellere, oppmuntre og overbevise lesere til å kjøpe den og informere om innhold og sjanger.³ Slik blir utformingen av omslaget en aktiv og intensjonell, retorisk handling. Harald Grieg (1894–1972), direktør i Gyldendal Norsk Forlag i årene 1925–1970, viser i sine erindringer til forfatteren og historikeren Thomas Carlyles sitat: «Et forlag er – eller bør være – en mellemting av børs og katedral.»⁴ Omslagene jeg har valgt å analysere oppfatter jeg som uttrykk for en slik balanseøvelse mellom «børs» og «katedral». Omslaget er bokens ansikt utad og har til hensikt å selge bøker, men er samtidig et åndsprodukt og avhengig av å signalisere troverdighet. Min hypotese er at de grafiske designerne i samarbeid med forlagene og forfatterne har vist varsomhet med bruk av patosappell av det høymælte slaget i møte med Holocaust-temaet. Jeg ser utvilsomt patosappell, men få tabloide, visuelle klisjeer.⁵ Det kan se ut som omslagsdesignerne har vært opptatt av å ivareta

det historiske materialet på en respektfull og dempet måte. Katedralidealet og troverdighet (etos) trumfer emosjonell appell (patos) av den høymælte sorten. Et relevant underspørsmål vil derfor være: Hvordan balanserer de utvalgte omslagene mellom de to retoriske appellformene etos og patos?

Ved først å studere omslagene ut fra et semiotisk⁶ perspektiv får man en dypere forståelse for hvordan en grafisk designer kommuniserer retoriske utfordringer. Et semiotisk og retorisk blikk vil gi kunnskap om hvordan man har tenkt omkring formidlingen av Holocaust i Norge og hvilke verdier som ligger til grunn i kommunikasjonen. Ved å bruke omslagene som levninger⁷ fra fortiden, blir de kilder som belyser hvordan man har fortalt om tilintetgjørelsen. Prosjektets formål er å gjøre rede for dette formidlings-sporet og plassere omslagene i en bredere historisk formidlingsstradisjon.

Teksten er delt inn i fire deler. Innledningsvis gis en kort presentasjon av «Det angår også deg» av Herman Sachnowitz (1921-1978) og Arnold Jacoby (1913-2002), første gang utgitt i 1976. Deretter skisseres 1970-tallets historiske, kulturelle og visuelle kontekst opp for videre analyse av omslagene. Den andre delen inneholder en semiotisk og visuell retorisk analyse av fem utgivelser av «Det angår også deg», fra perioden 1976-2016. I tekstens tredje del belyses funnene fra del to med utgangspunkt i to ulike historieteoretiske perspektiver som dreier seg om hvordan formidle og dele kunnskap om Holocaust. Avslutningsvis plasseres kildematerialet innenfor disse to tradisjonene. Oppgavens fjerde del inneholder en semiotisk og retorisk analyse av et utvalg nye, sentrale norske Holocaustutgivelser fra 2020 og 2021. Hva kjennetegner samtidens Holocaustomslag? Her kommer følgende underspørsmål inn: Kan man se en endring i omslagsretorikken – representerer materialet brudd eller kontinuitet?

1.1 Metode og teori

Analysen er diakron⁸ og kvalitativ⁹. Tilnærmingen til det visuelle materialet er gjennom semiotisk¹⁰ og klassisk retorisk¹¹ analyse, sistnevnte med vekt på appellformene etos og patos. Et semiotisk perspektiv inviterer til å analysere og forstå den visuelle kom-

munikasjonen og til å avdekke hvordan vi tolker de ulike tegnene i omslaget. Videre får man et grunnlag til å vurdere den retoriske prosessen, til å reflektere omkring intensjonen bak kommunikasjonen, budskapet i omslagene og de mer grunnleggende verdiene som blir formidlet. Elmelund Kjeldsen er blant de forskerne som inkluderer visuelle uttrykk som retoriske ytringer.¹² At utvalget i hovedsak konsentrerer seg om verket «Det angår også deg» har å gjøre med at boken siden utgivelsen i 1976 har vært en viktig referanse og et viktig vitnesbyrd fra Holocaust. Herman Sachnowitz var en av de få nordmennene i lasterommet på «DS Donau» som har formidlet sin historie. Videre finnes det flere omslag av denne boken gjennom årene som gjør denne bokens omslagsdesign målbar. I analysearbeidet i del to og fire vil det bli trukket inn ulik teori, primært fra semiotikk og retoriikk. Del tre vil belyse noen historieteoretiske spor om hvordan fortelle om Holocaust, med utgangspunkt i de to historikerne Saul Friedländer og Hayden White. Holocausts omfang, ondskapen og de enorme menneskelige lidelsene er nesten umulig å forstå eller forklare. Hva kan regnes som akseptable og ansvarlige representasjoner av Holocaust?

Del 1

2. Bakgrunn

Sjangermessig kan «Det angår også deg» plasseres i kategorien sakprosa. Teksten er en førstehåndsberetning¹³ og handler om norsk-jødiske Herman Sachnowitz, som ble deportert til Auschwitz under andre verdenskrig sammen med sin far og sine sju søsken. Vi får beskrivelser av slavearbeid, terror, grov mishandling, sult, sykdommer og umenneskelige sanitære forhold. Samtidig får leseren innblikk i noen av de mellommenneskelige relasjonene som oppsto under fangenskapet. Det var trompeten og musikken som skulle bli Sachnowitz' redning i tysk fangenskap. Boken har ofte blitt betegnet som en selvbiografi, men Arnold Jacoby betraktet den som et stykke dokumentarisme, da fortelleren selv ikke skrev noe.¹⁴ Beretningen er gjenfortalt til ham, forfatteren Arnold Jacoby, som bearbeidet memoarene og ga dem en form og stil. Boken fikk umiddelbart stor oppmerksomhet og

Nytt

Onsdag 14. mars 1977

Nytt

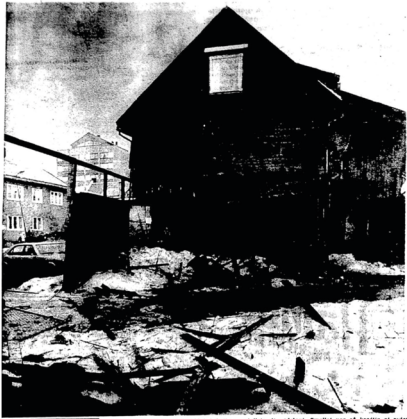
Nytt

Nå er det

full krig...

TROMSØ (VG) — De politiske ekstremistgruppene på ytterste venstre og høyre fløy i Tromsø ligger i full krig etter at AKP-miljøet i oktober ble sprengt i luften nærst til søndag. På AKP-hold er man ikke i tvil om at det er nynazistiske tilhengere som står bak sprengningen, og med egne har de

gått til et voldtorn angrep på sin politiske motpart, politiet og pressen. Samtidig har riksdokumenter blitt beskudt som utspioneringsakt og høy prioritet. Politiet driver nå en intens jakt for å finne den eller de som står bak eksplosjonen.

Den gamle fra Kinnshelldalen, Tromsø, som ble sprengt i oktober. Bildet viser de store skadene på bygningen og de store mengder søppel som ligger rundt omkring. Det er tydelig at bygningen har vært i bruk som bolig, og at skadene er svært alvorlige.

Tro teorier
Politiet arbeider fortløpende på å finne ut hvem som står bak eksplosjonen. Det er tydelig at bygningen har vært i bruk som bolig, og at skadene er svært alvorlige. Det er tydelig at bygningen har vært i bruk som bolig, og at skadene er svært alvorlige.

Meld fra
Sprengningen ble utført av nynazistiske tilhengere som står bak eksplosjonen. Det er tydelig at bygningen har vært i bruk som bolig, og at skadene er svært alvorlige. Det er tydelig at bygningen har vært i bruk som bolig, og at skadene er svært alvorlige.

Granskning
Det er tydelig at bygningen har vært i bruk som bolig, og at skadene er svært alvorlige. Det er tydelig at bygningen har vært i bruk som bolig, og at skadene er svært alvorlige.

Har De hård mage?
Pursennid

„SPRENGEREN“ var på tråden?

TROMSØ (VG) — Ved 17.00-tiden i går stormet en gruppe nynazistiske tilhengere inn på politistasjonen i oktober. De ble drept av politiet. Det er tydelig at bygningen har vært i bruk som bolig, og at skadene er svært alvorlige.

● I halv-frihet samlet det seg folk utenfor Oktober-bokhandelen for å se hva som hadde skjedd. De fremstår på fotoet som en del av den store mengden søppel som ligger rundt omkring i Kinnshelldalen.

„Utrolig at ikke noen ble skadet i Oktober-smellet“

TROMSØ (VG) — Eksplosjonen i den gamle Kinnshelldalen i oktober ble sprengt i luften nærst til søndag. På AKP-hold er man ikke i tvil om at det er nynazistiske tilhengere som står bak sprengningen, og med egne har de

gått til et voldtorn angrep på sin politiske motpart, politiet og pressen. Samtidig har riksdokumenter blitt beskudt som utspioneringsakt og høy prioritet. Politiet driver nå en intens jakt for å finne den eller de som står bak eksplosjonen.

Høy prioritet
Politiet arbeider fortløpende på å finne ut hvem som står bak eksplosjonen. Det er tydelig at bygningen har vært i bruk som bolig, og at skadene er svært alvorlige.

Alt adslaget
Det er tydelig at bygningen har vært i bruk som bolig, og at skadene er svært alvorlige. Det er tydelig at bygningen har vært i bruk som bolig, og at skadene er svært alvorlige.

„DET VAR IKKE MEG“

Skikkelig morgenorientert fremtiden MORGEN TIRSDAG: FANGE MÖTER FRIHETEN - et mareritt... Slik kan du svindle – og bli svindlet! FAST LEGESPALT

Bilde: Avisutklipp fra VG, 14. mars 1977: «Nå er det full krig».

ble en bestselger.¹⁵ Den ordinære utgaven av boken kom i fire opplag, og solgte ut et samlet antall på 30 000 bøker.¹⁶ I 1978 kom en egen skoleutgave, og året etter ble en billigbok-versjon publisert, i den såkalte Ugle-serien. Denne solgte over 10 000 eksemplarer, fordelt på tre opplag. «Det angår også deg» ble trykket opp igjen i 1990, og kom ut i 13 nye opplag med et samlet salgstall på 32 000 eksemplarer.¹⁷ På 2000-tallet har to nye utgaver kommet til, utgitt i 2005 og 2016. Boken har som følge av innkjøpsordninger havnet i folke- og skolebibliotekene over hele landet. Verket er oversatt til flere språk og har kommet høyt opp i flere kåringer om de viktigste kristne bøkene etter andre verdenskrig.¹⁸ Det gikk 31 år fra krigens slutt til «Det angår også deg» ble gitt ut. Det er mye som tyder på at boken til Sachnowitz «kom i rett tid», skriver Jon Reitan (f. 1973) i sin doktoravhandling.¹⁹ Her er han inne på

det som i retorikken betegnes som kairos.²⁰ Flere tiår hadde gått siden krigen og Holocaust og Sachnowitz opplevde å treffe en særlig nerve hos et yngre publikum, de generasjonene som selv ikke hadde opplevd krigen.²¹ Reitan trekker frem «Det angår også deg» som et sentralt bidrag som forsterket den offentlige Holocaust-interessen i landet.²² Samtidig motiverte boken andre norsk-jødiske tidsvitner også til å stå fram og dele sine opplevelser med et større publikum.²³ To andre hendelser i samme tidsrom som bidro til økt interesse for Holocaust her til lands var nye oversettelser av «Anne Franks dagbok» og visningen av NBC-produksjonen «Holocaust: The Story of the Family Weiss» på norske TV-skjermer i 1979.²⁴ Retter vi blikket mot det politiske landskapet i Norge på 1970-tallet var det preget av polarisering, og den åpne samfunnsdebatten av en generell politisering.²⁵ Arbeidende Kommunistparti (marxist-

leninistene), AKP (m-l), etablerte seg ytterst på venstre fløy og fikk merkbar innflytelse, som i kulturdebatten, i universitetsmiljø, fagbevegelsen og ved videregående skoler, skriver historikeren Berge Furre (1937-2016).²⁶ «m-l-erne» la aldri skjul på sine programfestede politiske mål; proletariatets diktatur gjennom revolusjon.²⁷ Det dominerende sosialdemokratiske Norge fikk ytterligere utfordring i stortingsalen fra Sosialistisk Venstreparti på denne tiden.

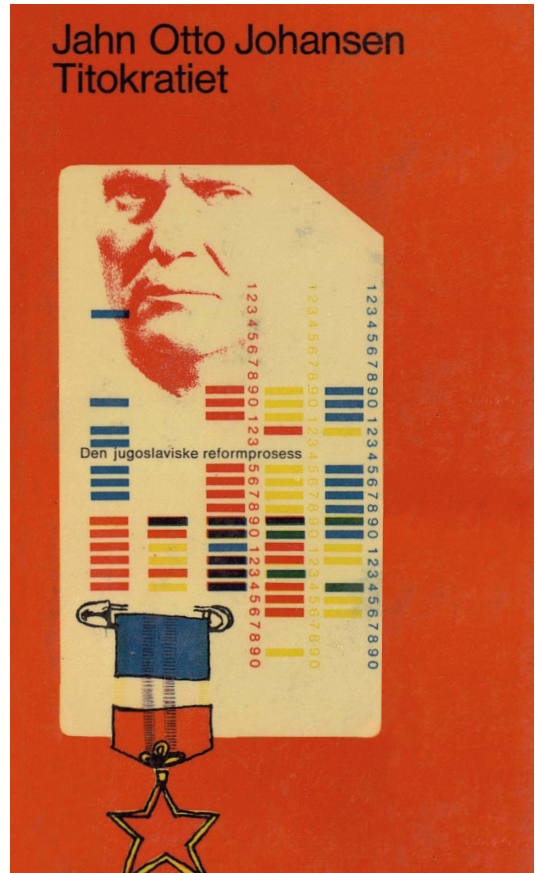
Som i flere europeiske land dukket det også her hjemme opp ulike «nynazistiske» grupperinger i nyhetsbildet fra midten av dette tiåret.²⁸ Grupperingene var ofte bestående av unge menn fra ulik bakgrunn og, som regel, uten en felles ideologisk plattform. Tross marginal oppslutning greide representanter for disse politiske utgruppene å skaffe seg nasjonal oppmerksomhet gjennom voldelige aksjoner innover på 1980-tallet; blant de sentrale hendelsene er sprengningen av Oktober bokhandel i Tromsø i 1977²⁹, bombeattentatet mot 1. maitoget i Oslo 1979³⁰ og Hadelandsdrapene i 1981.³¹

Det er i denne konteksten av utopier og voldsromantikk at Sachnowitz og Jacoby bestemmer seg for at tiden er moden til å fortelle, og advare, mot en ny oppblomstring av rasisme, forakt for politiske motstandere og politisk vold. En lovnad om bruk av ulovlige maktmidler både fra høyre- og venstresiden skapte en ny politisk spenning i vårt samfunn, og traff mange unge, ivrige og forventningsfulle. Dette er politiske forhold som bidrar til en tanke om at utgivelsen av «Det angår også deg» neppe kom tilfeldig.

Avisoverskrifter som «Nå er det full krig» (VG, 14. mars 1977)³², «Skjerpet politisk klima etter 1. mai» (Dagbladet, 2. mai 1979) og «Noe av det verste i norsk rettshistorie» (Adresseavisen, 24. februar 1981) formidler noe av den polariseringen som utspilte seg i deler av det norske samfunnet og også hvordan samtiden oppfattet alvorlighetsgraden i det som foregikk.

Om vi vender blikket mot de grafiske trendene i bokbransjen i samme periode, ser vi at grafiske designere trer frem som en ny yrkesgruppe.³³ Forfatteren Einar Økland (f. 1940) kommenterer perioden slik:³⁴

I det heile er dette den perioden då designarane marsjerer inn på bokframsidene og overtar der

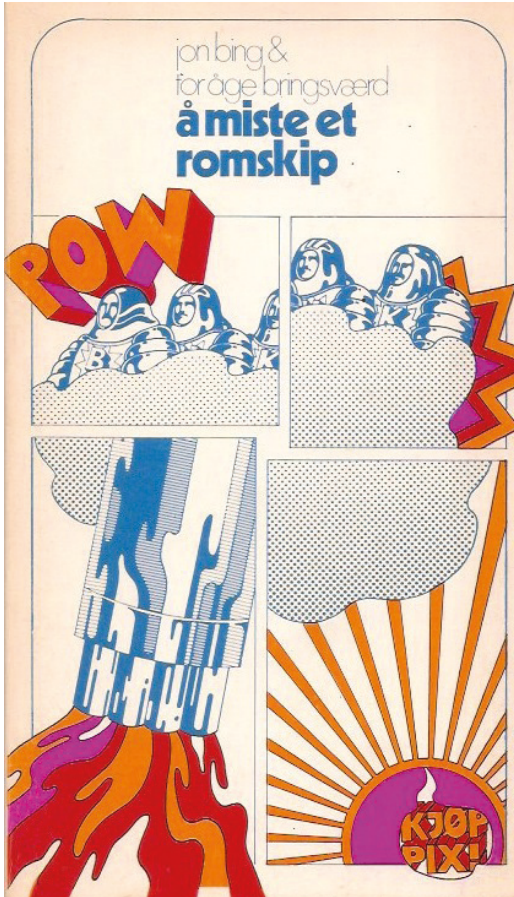
Jan Otto Johansen: «Titokratiet» (1967). Grafisk design: Bruno Oldani. Pax forlag.

illustratører og bladetiknærer tidlegare dominerte.

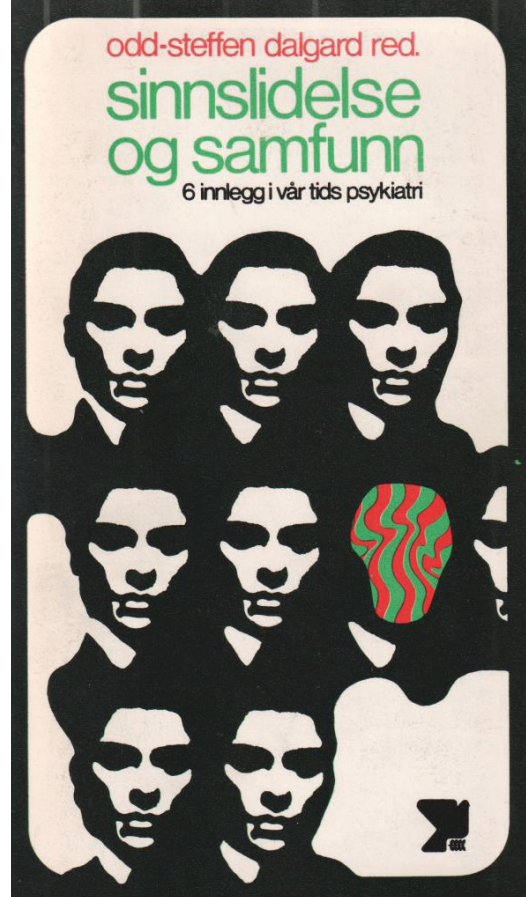
Fra slutten av 1960-tallet kan man se en endring «både med omslagsillustrasjonens karakter i forhold til teksttolkningen og med omslagets temperatur og form», skriver forfatteren Kjell Norvin (f. 1943).³⁵ De grafiske designerne ble tydeligere, og det var krav om å velge side i aktuelle saker.

Einar Økland beskriver mye av omslagsdesignen fra 1960-tallet og utover i 70-årene som eksperimentell, fri og leken. De grafiske designerne kom nå inn på banen for fullt og tiden bar preg av utprøving:³⁶

Perioden lyser av variasjon og frekke forsøk som jamnast er dyktig utførte: Blandingsteknikkar.

Jan Otto Johansen: «Titokratiet» (1967). Grafisk design: Bruno Oldani. Pax forlag.

Odd-Steffen Dalgard red.: «Sinnslidelse og samfunn» (1968). Grafisk design: Peter Haars. Pax forlag.

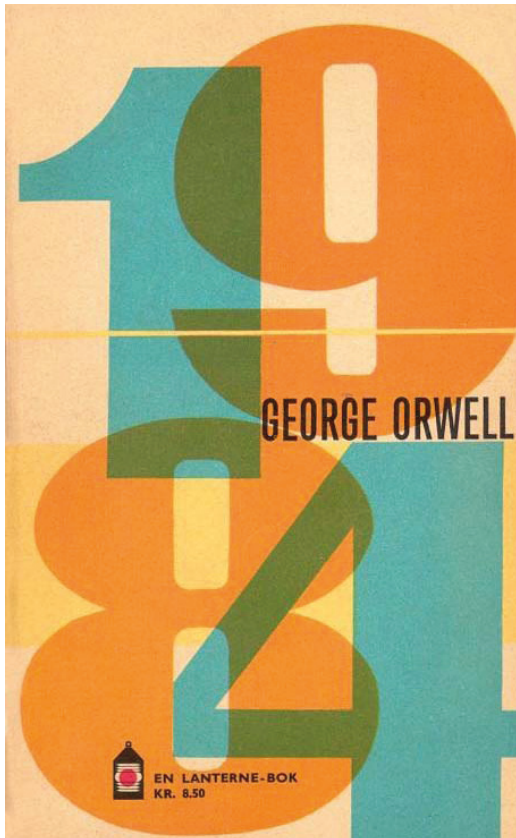
Dristige innlån av av kjende billedelement. Montasjar. Manipulasjonar. Filtreringar.

Da Gyldendal og Pax begynte å gi ut billigbøkene sine i pocketformat, revolusjonerte dette måten man jobbet med grafisk design på i Norge. Bøkene fikk et internasjonalt og ungdommelig design, inspirert av den suksessen tilsvarende bokserier hadde hatt i Tyskland, England og Frankrike. Bruno Oldani (1936-2021) og Peter Haars (1940-2005) mfl. var blant dem i Norge som markerte seg som nyskapende grafiske designere i perioden, jf. eksemplene over.

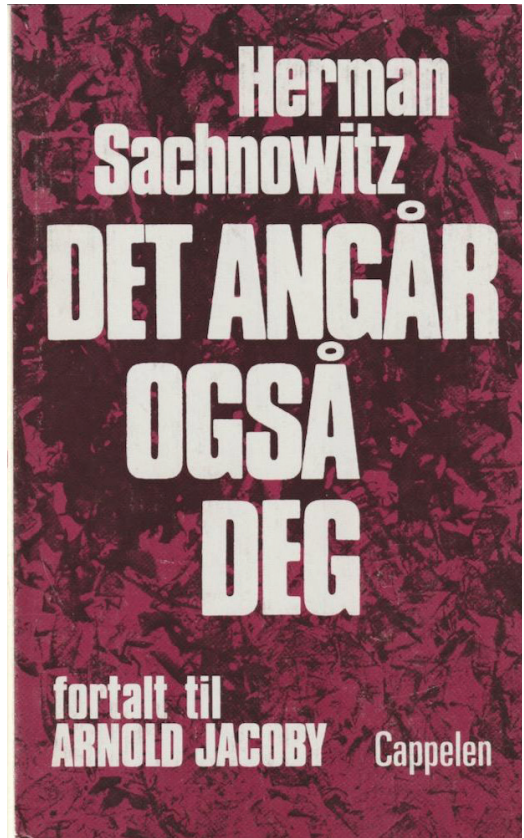
Del 2

3. Innledning til semiotisk og retorisk analyse

Ifølge lingvisten Ferdinand de Saussure (1857-1913), grunnleggeren av semiologien, består et tegn av et materielt uttrykk og et immaterielt (idémessig) innhold.³⁷ Koblingen mellom et uttrykk og et innhold skjer gjennom kulturelle koder eller konvensjoner vi har lært oss. Slik får tegnet mening. I de semiotiske analysene under beskrives tegnene i to trinn, først det denotative nivået, deretter det konnotative. Dette er først og fremst et analytisk og teoretisk skille, da vi

George Orwell: «1984» (1962). Omslagsdesign: Inghild Strand. Gyldendal.

«Det angår også deg». Omslaget fra 1976. Cappelen.

i praksis oppfatter begge nivåene mer eller mindre samtidig. Etter hver semiotiske tilnærming følger en retorisk analyse med fokus på omslagets etos- og patosappell.

Et bokomslag er vår første kontakt med boken og en viktig veiviser for å kunne orientere oss og til å forstå hvilken sjanger den ligger i. Bokomslagets oppgave er å være en plakat for boken, skape forventninger om en opplevelse og oppmuntre lesere til å kjøpe den.³⁸ Bokomslaget blir følgelig en kommunikasjonshandling der det appelleres til både følelser og fornuft. Dette er en viktig dimensjon å ha med seg inn i tilnærmingen til omslagsmaterialet. Bruk av patosappell utelukker ikke bruk av etosappell og motsatt.

I et foredrag Arnold Jacoby skal ha holdt ved flere

anledninger, trekker han frem neddemping av virkemidler som et ideal:³⁹

Jeg hadde hatt det for meg at sann ble beretningen ikke dersom den ikke gav leseren kvalmeformelser. På den annen side: Hva hjalp det dersom leseren ikke orket mer, men måtte legge boken vekk etter bare få sider? Side opp og side ned med gru og redsler kunne også virke motsatt; slik at leseren ble sløv og sluttet å reagere. En tredje fare var at leseren kunne få inntrykk av sadistisk fryd hos forfatteren, selv om forfatteren i sitt strev følte hele oppgaven som ren avmakt. Den eneste løsningen jeg kunne finne på dette, var å bruke hva engelskmennene kaller for «understatement». [...] Vi kan vel i dette tilfellet oversette det med ned-

demping, altså en neddemping av virkemidlene. Forfatteren måtte hele tiden nøye vurdere hva han skrev. All utilsiktet dveling ved rå, sadistiske og frastøtende detaljer måtte unngås. Sjokkvirkninger måtte bare brukes dersom de var forsvarlige ut fra et psykologisk eller litterært synspunkt.

Jeg vil i det følgende undersøke om omslagene til «Det angår også deg» respekterer dette idealet, henholdsvis ved å studere bruken av etos- og patosappell.

3.1 Omslaget fra 1976

Dette omslaget er utformet av billedkunstneren og tegneren Ingrid Jangaard Ousland (f. 1932).

Vi ser umiddelbart et verbalspråklig budskap: «DET ANGÅR OGSÅ DEG». Tittelen er utformet i hvitfargede versaler og fyller store deler av forsiden. I bakgrunnen ser vi et abstrahert motiv i rødt og svart. Navnet «Herman Sachnowitz» er plassert øverst på siden mens «Arnold Jacoby» er plassert nederst i omslaget på samme linje som forlagsnavnet «Cappelen». Disse tre verbalspråklige tegnene er også farget i hvitt.

Bruken av store bokstaver, en stor fontstørrelse og en kompakt og renskåren fonttype bidrar til en monumentalitet som forsterker tekstbudskapet. I Vesten har hvitt lenge vært knyttet til det gode, rene og livgivende. Om vi tar med i betraktning at situasjonskonteksten til «Det angår også deg» er Holocaust, konnoterer tittelen i hvitt til fred og peker i retning det gode. Disse positive verdiene overføres automatisk til de tre andre verbalspråklige tegnene i komposisjonen, da også disse er hvitfarget. Visuelt bidrar den konsekvente bruken av hvitt til å skape en kompositorisk helhet som knytter de fire verbalspråklige elementene i omslaget sammen. Vekslingen mellom bruken av versaler og minuskler og ulik skriftstørrelse i de ulike verbalspråklige tegnene skaper et intrikat hierarki mellom dem som representerer avsendersiden. Navnet til Sachnowitz får størst plass i omslaget, fulgt av Jacoby og Cappelen.

Motivet i bakgrunnen er kraftig abstrahert, men konnoterer i en Holocaust-kontekst til fotografier av døde kroppar og massedød. Ut fra en vestlig kulturtradisjon gir den rødlig fargen konnotasjoner til blod, smerte og lidelse.

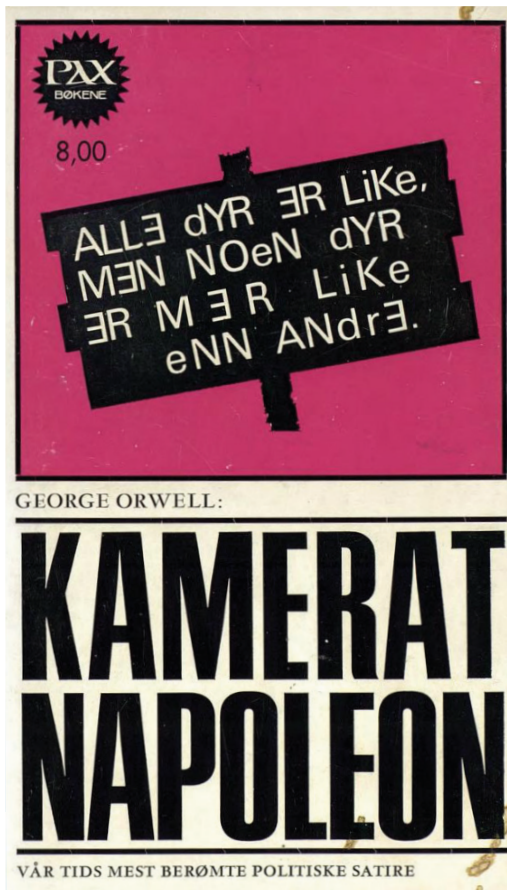
Hansmagnus Ystgaard: «Våkenatt» (1967). Omslagsdesign: Leif Anisdahl og Carl Tørris Christensen. Aschehoug.

I bakgrunnsmotivets antydning til død og masse-mord trer en patosappell frem. I tittelen etableres en klar og høymælt etosappell, der hensikten er å vekke leserens moralske bevissthet.

Totalt sett er inntrykket at Ousland går relativt varsomt frem i sin visualisering av nazistenes ugjer-ninger under Holocaust. Tegnet som symboliserer disse handlingene kommer i bakgrunnen av det slagordmessige og konsentrerte tekstbudskapet. På et konnotativt nivå formidler tittelen et rungende fredsbudskap som stemmer godt overens med innholdet i «Det angår også deg». Konnotasjonene til fred kan medvirke til å styrke avsenders etos, fordi intensjonen er å appellere til det gode i mennesket.

Omslaget er strengt og symmetrisk komponert og uttrykker et ønske om å oppnå en sterk virkning

George Orwell: «Kamerat Napoleon» (1964). Omslagsdesign: Arild Kristo. Pax forlag.

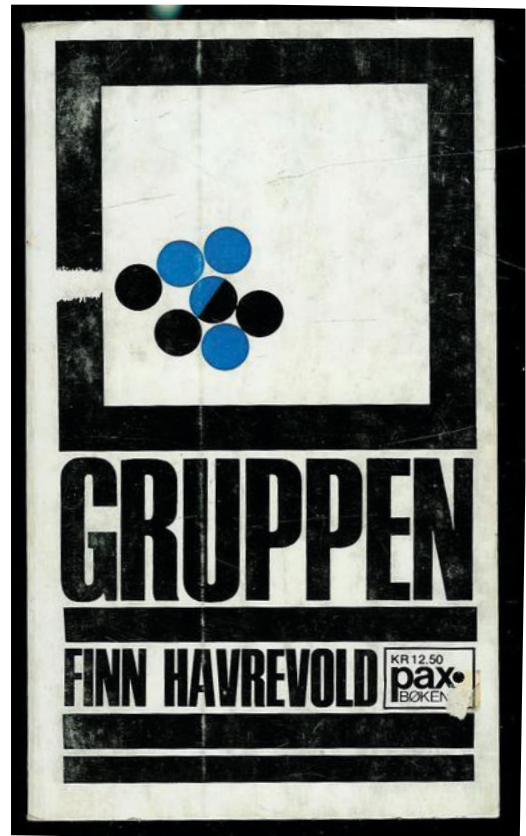
ved bruk av typografisk arrangement. Designuttrykket har eksempelvis mye til felles med omslaget til boken «Våkenatt» (1967) av Hansmagnus Ystgaard.

Ouslands bruk av grotesk-skrift plasserer seg inn i samtidens stilideal.⁴⁰ Den kraftige og slående typografien kjenner vi blant annet fra pocketomslagene til Pax, som vist i omslagene over.

3.2 Omslaget fra 1978

Omslaget er laget av den grafiske designeren og billedkunstneren Hans Jørgen Toming (1933-2002).

Omslaget ble utformet for Den Norske Bokklubben og var forsiden til månedens bok i 1978, nr. 1210. Toming ledet designarbeidet i Bokklubben frem til

Finn Havrevold: «Gruppen» (1966). Omslagsdesign: Arild Kristo. Pax forlag.

over midten av syttitallet.⁴¹ Han fungerte i disse årene også som designer samme sted.

Omslaget er delt i to; i et rødt og svart vertikalt felt. En hvit stripe deler de to feltene. En due flyr fra det røde og inn i det svarte. Det verbalspråklige budskapet er tredelt og inkluderer boktittelen og navnene på de to som har skrevet boken. Disse er plassert nede til høyre i det røde rektangelet. I bakgrunnen i det røde feltet skimtes et abstrahert, fotobasert motiv.

De to fargefeltene utgjør et såkalt motsetningspar. Plasseringen av tittelen i hvitt bidrar til å gjenspeile balanse med den hvite duens inntreden i bildets øvre del.

Norvin beskriver Toming som en ruvende skikkelse i norsk bokdesign. Han kommenterer Tomings uttrykk på følgende vis:⁴²

«Det angår også deg». Omslaget fra 1978. Den norske bokklubben.

Han illustrerer sjeldent bokens innhold med en scene fra historien. Som oftest utformer han et symbol – en assosierende figurasjon, som kanskje kan knyttes til et fragment av teksten, eller kan assosieres til tekstens kontekst, til de underforståtte rammene rundt teksten.

Beskrivelsen av Toming samsvarer godt i møte med hans omslag til «Det angår også deg». Det er en symbolrik forside og av det konseptuelle og idébaserte slaget. Omslaget gir mange konnotasjoner og må ses i lys av 1960- og 70-tallet som en politiserende epoke. Forholdene la til rette for en engasjert og til tider partisk tolking og formidling av teksten, skriver Norvin.⁴³ Forsiden til Toming inneholder først

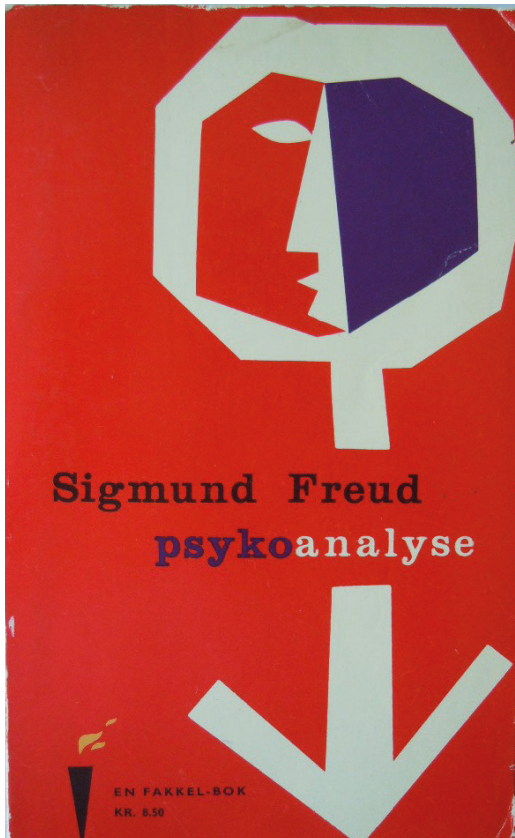

Ottar Brox: «Hva skjer i Nord-Norge?» (1966). Omslagsdesign: Bjørn Roggenbihl. Pax forlag.

og fremst et tydelig fredsbudskap, som i Ouslands omslag. Duemotivets bibelske forankring er historisk kjent som symbol på fred, men også en budbringer. Duen kan også gi konnotasjoner til Picassos fredsdue som han utformet i 1949 og som ble valgt ut som bilde til plakaten for Verdens Fredskongress i Paris samme år.⁴⁴

Gjennom vektleggingen av fredsmotivet aktualiseres budskapet til Sachnowitz og Jacoby på ny, i en tid der motstanden mot kald krig, rustningskappløp, atomvåpen og Vietnamkrigen var stor.⁴⁵

Det svarte feltet er et tegn som i en Holocaust-kontekst gir konnotasjoner til fascismen som ideologi. Med 1970-tallets politiske, ideologiske og kulturelle strømninger som bakteppe, åpner det seg på kon-

Sigmund Freud: «Psykoanalyse» (1961). Omslagsdesign: Teddy Bick. Gyldendal.

notasjonsplanet også en mulighet til å forstå det røde feltet som et tegn som kan kobles til sosialismen. Dette gir mening om vi betrakter omslaget i lys av tidens estetiske og kulturelle kontekst. Tomings formspråk har mye til felles med 1970-tallets politiske kunstuttrykk og protestplakater⁴⁶, med aktiv bruk av politiske symboler og emblemer, faner, stjerner og harde rødt-hvitt-svart-kontraster. Per Kleivas kunstverk «Frigjering» (1971) er et eksempel på dette. Budskapet er politisk og venstresosialistisk.

Tomings formspråk kan også kobles til designprofilen til det venstreradikale pocketforlaget Pax. Forlaget fikk fra midten av 1960-tallet stor innflytelse på norsk omslagsdesign, her eksemplifisert med et venstresosialistisk omslag, der stjernen til høyre konnoterer en kinesisk revolusjonsstjerne.

«Hva er USA-imperialismen?» (1970). Omslagsdesign: Bjørn Roggenbihl. Gyldendal.

Fakkell-serien til Gyldendal var også toneangivende på 1960- og 70-tallet. Omslagene til Sigmund Freuds «Psykoanalyse» (1961) og «Hva er USA-imperialismen?» (1970) gir et inntrykk av det nye formspråket i disse pocketbøkene. Blant stikkordene er grafisk forenkling, enkle figurer og symboler og trekk fra amerikansk politisk popkunst.

Budskapet i Tomings omslag kan imidlertid brytes ytterligere opp. Duen som flyr fra det røde og inn i det svarte kan forstås som et tegn i form av en budbringer med et sosialistisk tankeinnhold. En slik konnotasjon tilfører omslaget en politisk tilleggsgagenda av mer subjektiv karakter.

Sammenlignet med Ouslands omslag har tittelen fått mindre plass i dette omslaget. Bruken av seriffer skaper konnotasjoner som fremmer budskapet med

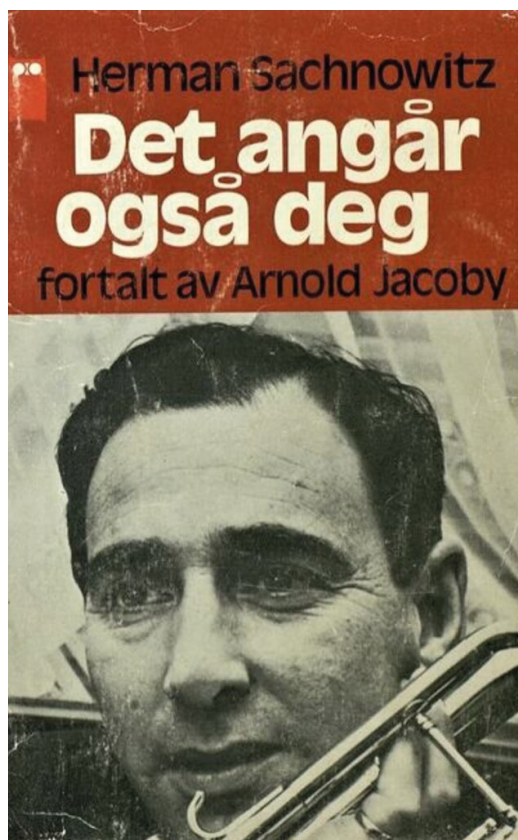

«Det angår også deg». Omslaget til skoleutgave fra 1978. Cappelen.

en subjektiv valør, noe som kan bidra til å etablere mer personlig relasjon til leseren. I bakgrunnen i det røde feltet skimtes et fotografisk motiv. Elementene i bildet konnoterer blod og symboliserer det tragiske som Holocausts ofre ble utsatt for.

Patosappellen i omslaget er av den mer høymælte sorten og trer frem i den rike symbolbruken. Det propagandainspirerte formspråket igangsetter følelser i leseren, særlig i møte med appellen om fred. I fredsbudskapet trer også en klar etosappell frem. Denne kommer til uttrykk i den visuelle koblingen mellom den hvite tittelen og duen som symbol. Det venstresosialistiske budskapet kan på sin side både styrke og svekke avsenders etos, med forbehold om leserens politiske ståsted.

Det kan være verdt å nevne at konseptet «måne-

«Det angår også deg». Omslaget fra 1979. Cappelen.

dens bok» ikke henvender seg ikke til det åpne markedet. Leserene får tilsendt en bok hver måned automatisk og velger den i utgangspunktet ikke selv, noe som gir tilgang til en viss frihet for den grafiske designeren.

3.3 Omslag nr. II fra 1978

Samme år, i 1978, ble det utgitt en skoleutgave av «Det angår også deg». Dette omslaget er et rent typografisk omslag, laget av illustratør Leif Bakke (f. ?).

Tittelen «Det angår også deg» er det første verbalspråklige budskapet vi umiddelbart ser, farget i hvitt. Navnene på de to forfatterne er plassert i omslagets øvre og nedre del, utformet i svart. Nederst på forsiden adskilt med en svart strek finner vi navnet på forlaget, «Cappelen», samt ordet «skoleutgave». Alle de verbalspråklige tegnene er utformet i en skrifttype

med seriffer. Omslaget er monokromt og rødfarget.

Den store, hvite skriften har samme funksjon som i Ouslands omslag, rødfargen likeså. Fargesymbolikken til tross, utformingen fremstår betydelig mer neddempet og strippet for virkemidler enn det uttrykket vi møter i førsteutgaven fra 1976 og i Tomings omslag fra 1978. Seriffonten gir uttrykket en personlig touch, som kan bidra til å skape en mer direkte kontakt med leserne.

Etosappellen er den mest fremtredende i dette omslaget. Etos formidles i tittelen «Det angår også deg» og i ordet «skoleutgave» plassert nederst til venstre. Som verbalspråklig tegn impliserer «skoleutgave» et budskap til elevene om at boken blir ansett som så viktig at det er blitt laget en egen utgave til dem.

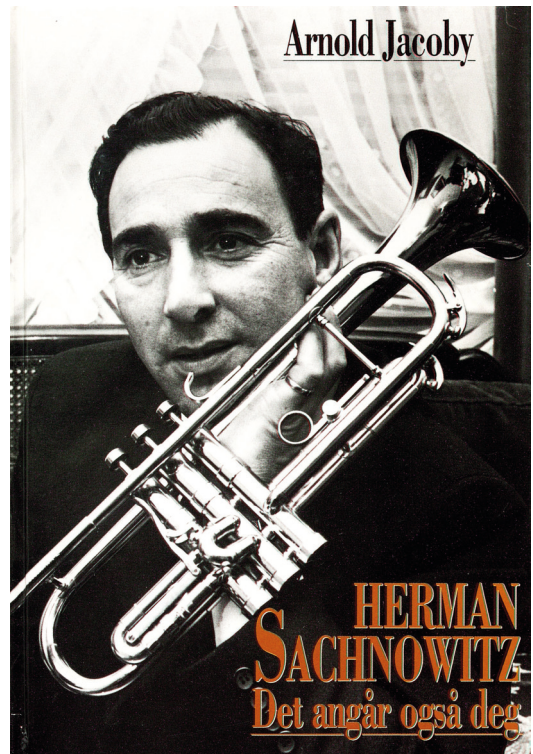
Rødfargen i bakgrunnen konnoterer i en Holocaust-kontekst til fare, men også smerte og blod. Den subtile, visuelle tilnærmingen til emnet kan være en indikasjon på at Bakke kan ha hatt et særlig ønske om å redusere graden av sterke patosfylte inntrykk for elevene. I en skolekontekst kan dette bidra til å styrke avsenders etos. På den annen side kan forsiden ved et første møte muligens bli oppfattet som litt «kjedelig» hos et ungt publikum, og dermed utfordre etos. Et aspekt å kommentere ved en skoleutgave er at den ikke er kommersielt orientert, i og med at boken blir delt ut til elevene som obligatorisk lesning. Dette kan bety at det fra forlagets side ikke har blitt sett på som nødvendig å legge ned så mange ressurser i den grafiske utformingen av boken.

3.4 Omslaget fra 1979

Dette er et portrettomslag utformet av ovennevnte Leif Bakke, som også utformet omslaget til skoleutgaven av «Det angår også deg».

Blikkfanget i omslaget er et svart-hvitt-fotografi av en mannsperson avbildet med en trompet. Øverst, rammet inn i et rødt felt, møter vi et verbalspråklig budskap i grotesk-skrift farget i hvitt: «Det angår også deg». Navnet på forfatterne er gjengitt i svart skrift og plassert over og under tittelen.

Dette er den første utgivelsen der Herman Sachnowitz selv gir boken et ansikt. I 1979 hadde forfatteren blitt en kjent skikkelse i Norge, og tiden var inne for å publisere et portrettomslag. Å bruke et portrett på

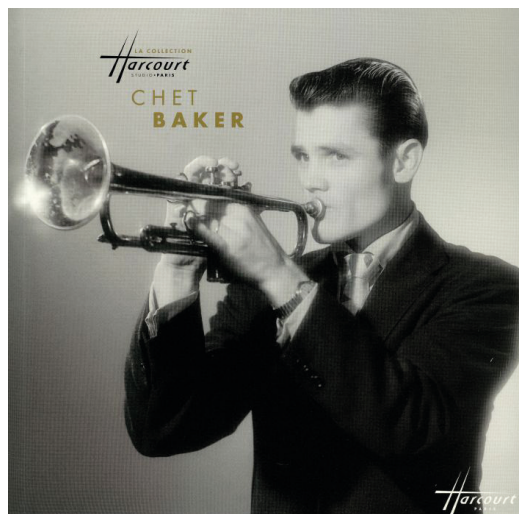

«Det angår også deg». Omslaget fra 1990. Cappelen.

forsiden har mange fortrinn: Det skaper øyekontakt og inviterer til et direkte møte mellom forfatteren og leseren. Den avbildede i omslaget konnoterer varme, livfullhet, sanselighet og optimisme. Hans fremtoning bidrar til å skape sympati og fanger leserens interesse. Som et portrett av en som har vært offer for Holocaust, fremstår blikket til hovedpersonen fremtidsrettet og forsonende. Gjennom slike konnotasjoner blir bildet en stødig bærer av bokens hovedbudskap.

Trompeten i bildet er et sentralt visuelt element. I boken forteller Sachnowitz hvordan han ble plukket ut til å være med i et orkester i fangeleiren. Dette gjorde at han i perioder slapp det tyngste slavearbeidet og at han tidvis fikk litt ekstra mat. Om man kjenner til Sachnowitz' historie om hvordan musikken reddet livet hans i fangenskap, trer det frem en ytterligere patosappell.

Gjennom forfatterens forsonende og vennlige utstråling etableres en sterk etosappell. Portrettet

Plateomslag, Chet Baker.

uttrykker autonomi og konnoterer det gode. Fredsbudskapet styrkes ytterligere i møte med den iøynefallende tittelen i hvitt kontrastert på rød bakgrunn i omslagets øvre del.

Dette er et omslag som ikke utpeker seg som spesielt visuelt nyskapende sammenlignet med det som skjedde innenfor deler av norsk bokdesign på 1960- og 70-tallet, men støtter seg i hovedsak på portrettfotografiet av Sachnowitz. Her er ingen bruk av grovt raster, striper eller pålagt dekkfarge, men en konsentrasjon omkring det autentiske og realistiske.

3.5 Omslaget fra 1990

I denne utgaven brukes det samme portrettet av Sachnowitz som i 1979-utgaven, men utsnittet er større og mer av trompeten vises. Den grafiske designeren er ikke kreditert i denne utgaven.

J.W. Cappelens Forlag og omslagsdesigneren må ha vurdert portrettet som så sterkt at det kunne brukes på ny, 11 år senere. Bildet var nå godt etablert i offentligheten, og det var knyttet sterk etos til det. Sachnowitz og trompeten får i dette omslaget større fokus, mens det verbalspråklige budskapet har blitt tonet noe ned. Utsnittet bidrar til en større distanse til hovedpersonen og dermed forsvinner noe av intensiteten og kraften i blikket hans. Sam-

Plateomslag, Louis Armstrong.

tidig representerer betoningen av trompeten en ny vinkling av beretningen til Sachnowitz der trompeten og musikken får en større rolle. Motivet gir konnotasjoner til platecovere og kjente jazztrompetister i tiden. Dette er referanser som tilfører omslaget en livlig og varm stemning.

3.6 Omslaget fra 2005

Dette omslaget er utformet av den grafiske designeren Frøydis Skaug-Andersen (f. 1962). Bak utgivelsen står Holm & Tangen forlag.⁴⁷

Forsidens blikkfang er et fotografi av to ungdommer, en gutt og ung kvinne som holder vennskapelig rundt hverandre. I fotografiet øverst ser vi to lyskastere festet på et piggrådgerde. Bokens tittel binder sammen de to fotografiene til en tredelt montasje. Navnene på forfatterne er plassert øverst på forsiden mens forlagets navn står nederst.

På kolofonsiden blir det opplyst om at det er de to Sachnowitz-søsknene Frank og Frida som er avbildet, henholdsvis på trappen foran barndoms hjemmet i Larvik. Bildet ble tatt før krigen, stemningen er harmonisk og gir positive konnotasjoner. Amatørfotografiet av søskenparet Sachnowitz gir Holocaust her et ansikt som fremkaller følelser i oss. Bildet skaper empati, men også reaksjoner av moralsk

«Det angår også deg». Omslaget fra 2005. Holm & Tangen forlag.

«Arbeit macht frei». Parolen er blitt kjent fordi den ble plassert ved inngangene til flere av de tyske konsentrasjonsleirene. Foto: United States Airforce Academy.

karakter. Gjennom personifiseringen som visuelt retorisk grep formidles et budskap som er fylt både med etos- og patosappell.

Stemningen i det øverste bildet er dunkel og lyskasterne og piggrådsgjerdet konnoterer til konsentrasjonsleirer. I dette motsetningsparet mellom og lys/harmoni i omslagets nedre del og mørke/død i den øvre etableres en tydelig patosappell.

Tittelens utforming gir konnotasjoner til den tyske parolen «Arbeit macht frei», som var plassert ved inngangene til flere av de tyske konsentrasjonsleirene. Bak dette visuelle grepet ligger en intensjon om å vekke leserens følelser, men siden motivet blir så hyppig brukt er det ikke nødvendigvis slik at den ønskede effekten trer i kraft.

Den opplevde ambivalensen til bruken av parolen som visuelt virkemiddel kan i tillegg ha å gjøre med hvordan den er illustrert. Umiddelbart konnoterer den til noe lystig, i form av en munter og naiv sangtekst. Dette var helt sikkert ikke designerens hensikt, men med slike konnotasjoner fremstår tittelutformingen noe uheldig, og kan derfor bidra til å svekke litt av tilliten til verket.

I en brunfarget faktaboks nederst på siden står det:

«De var en familie på ni. Bare ÉN overlevde Auschwitz». Budskapet styrker den allerede etablerte patosappellen i omslaget. Tekstboksen gir på den annen side konnotasjoner i retning av en slagordpreget reklame-tekst. Dette kan vekke interesse, men også oppfattes som mer i retning vulgært, og dermed medvirke til å svekke troverdigheten til avsender.

Omslaget er narrativt i formen og blant de mer patosfylte i utvalget. Det formidler Sachnowitz-familiens skjebne på effektivt vis. Fra mitt ståsted nærmer sammenstillingen av de visuelle tegnene seg det skjematisk, noe som bidrar til å utfordre avsenderens troverdighet. Forstått på denne måten blir forsiden et eksempel på hvordan omslagsdesign sant å si kan medvirke til å minske etos fordi sensibiliteten til den historiske virkeligheten ikke kommer godt nok frem.

3.7 Omslaget fra 2016

Dette omslaget er utformet av den grafiske designeren Miriam Edmunds (f. 1971).

Omslagets blikkfang er et fotografi i svart-hvitt. Bildet viser en mann kledd i hvit skjorte, slips og dressjakke. Bildeutsnittet er halvnært. Tittelen er plassert i venstre halvdel sammen med navnene

på de to personene som står bak verket. Øverst på siden kan vi lese følgende budskap: «Kåret til en av de ti mest betydningsfulle norske bøkene om andre verdenskrig». Nederst på siden står forlagets navn, «Cappelen Damm».

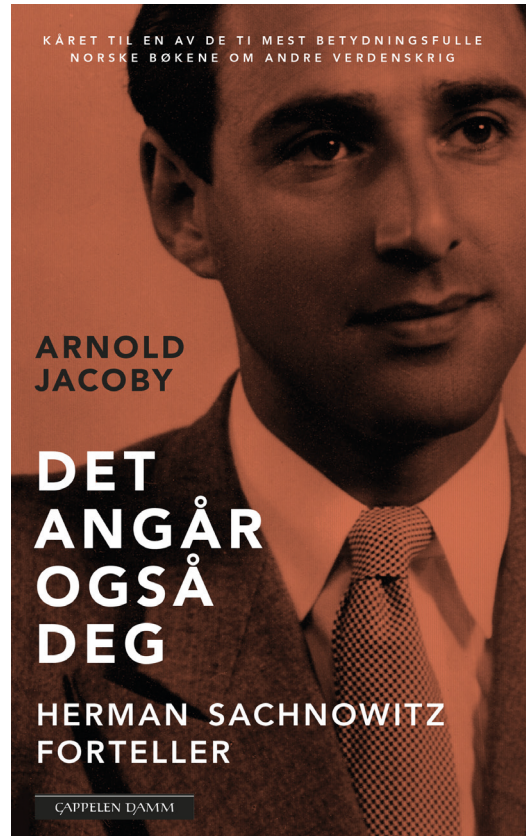
Omslagskonseptet er det samme som i 1979, men her er trompeten utelatt. Fargetonen i bildet nærmer seg sepia, en gyldenbrun farge som gir konnotasjoner til gamle fotografier. Implisitt blir vi fortalt at dette er en historie som hører fortiden til. Det verbalspråklige budskapet «Herman Sachnowitz forteller» kobler vi umiddelbart til personen som er avbildet i fotografiet. Sachnowitz' fremtoning er inviterende og gir positive konnotasjoner. Bildet signaliserer personlige egenskaper som sympatisk, varm, vennlig og mild. Vi ser at blikket til hovedpersonen er fremoverrettet. Dette er signaler som stemmer godt overens med bokens øvrige innhold.

Bildet fremstår kraftfullt, men dempet på samme tid. Patosappellen i portrettet er av det lavmælte slaget. I Sachnowitz' sympatiske skikkelse ligger det også en dempet etosappell. Etablering av etos finner vi også i setningen «Kåret til en av de ti mest betydningsfulle norske bøkene om andre verdenskrig».

Plasseringen av de verbalspråklige elementene bidrar til en god balanse i omslaget. Fontvalget og det visuelle uttrykket i sin helhet er sobert. Boken har mye til felles med mange av dagens portrettomslag i biografisjangeren, jf. eksemplene under.

3.8 Oppsummering

Det er mange måter å nærme seg omslagsdesign på; retorisk, semiotisk, kunsthistorisk, historisk. Min tilnærming er fortrinnsvis historisk, semiotisk og retorisk. Utgangspunktet har vært at også bokomslag er historisk kildemateriale. Ved å studere bokomslaget som medium får vi et bredere innblikk i hvordan forlagsbransjen, styrt av både «børs» og «katedral», historisk har valgt å kommunisere det norske Holocaust til sitt publikum. Som levninger bidrar omslagene til å gi oss et større bilde av hvordan man har formidlet Holocaust i Norge visuelt over tid, fra 1970-tallet til i dag. Også i omslagene finner vi underliggende verdier, normer og meningsladde ytringer som kan gi et større bilde av hvordan man har formidlet denne

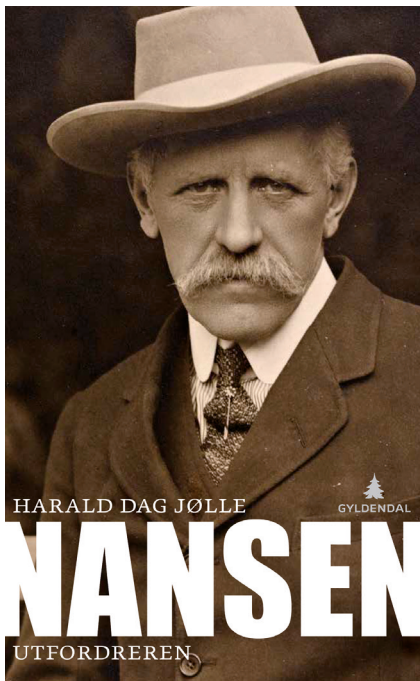
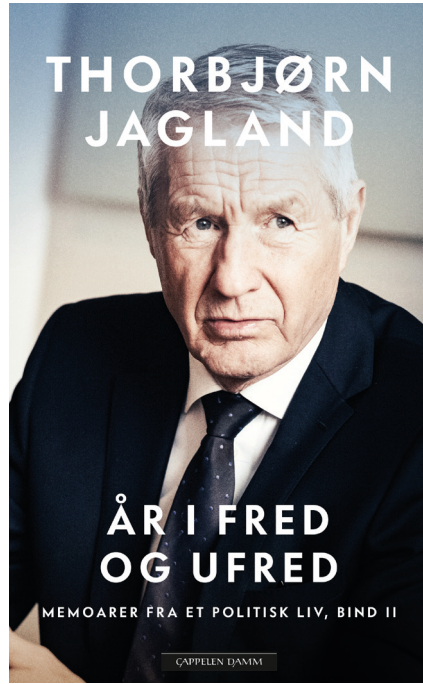
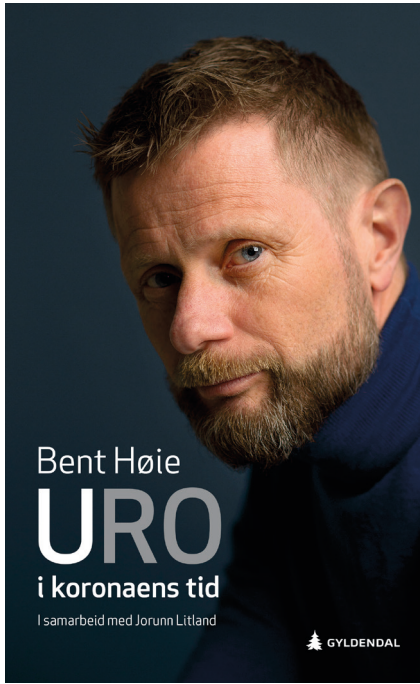
«Det angår også deg». Omslaget fra 2016. Cappelen Damm.

delen av historien vår.

Mitt inntrykk er i det store og hele at de grafiske designerne ser ut til å inneha en fornemmelse for hva som er taktfullt og passende i en Holocaust-kontekst. I retorikken benevnes denne fornemmelsen for aptum.⁴⁸ Analysen indikerer at hypotesen om en relativ lavmælt bruk av patosappell synes å være rimelig. I omslagene der de uhyrlige handlingene faktisk er representert visuelt, tones disse ned gjennom antydninger eller blir plassert i bakgrunnen. I stedet etableres det ved flere anledninger en tydelig etosappell. Som levninger formidler disse omslagene en moralsk og historisk bevissthet i den betydning at man ikke går i dybden i grusomme detaljer, men insisterer på forsoning og aktiv stillingstaken.

Gjennom min tilnærming ser det ut til at ønsket

Eksempler på omslag til biografier fra vår egen samtid, preget av orden og med begrenset bruk av virkemidler.

om neddemping og varsomhet kan ha fått en viss innvirkning på hvor mye en har eksperimentert visuelt. Flertallet av omslagene er relativt konservativt utformet, noe som støttes gjennom fremstillingen av det som skjedde innen omslagsdesign på 1960- og 70-tallet, eksemplifisert ved Bruno Oldani, Peter Haars, Arild Kristo, Bjørn Roggnebihl, Leif Anisdahl mfl. Materialet uttrykker også kontinuitet; omslaget fra 1979 skiller seg ikke nevneverdig fra det som ble laget i 2016. Økt avstand eller distanse til andre verdenskrig ser ikke ut til å ha bidratt til noen særlig visuell nyorientering.

Del 3

4 Drøfting

Et spørsmål som har opptatt kunstnere, forfattere, filmskapere, akademikere og andre i etterkant av andre verdenskrig, er hvordan man skal formidle det historisk katastrofale. Debatten har gått ut på hvor representasjonens grenser går og hva som kan betegnes som akseptable og ansvarlige fremstillinger av det jødiske folkemordet. I diskusjonen omkring hva slags virkemidler som er betimelige å ta i bruk i formidlingen av Holocaust, har det hele tiden vært en bred konsensus om at hendelsen krever særlig omtanke og respekt.

Historikeren Saul Friedländer beskriver Holocaust som «An event at the limits» og løfter det varsomme blikket som prinsipp og problematiserer forsøk på beskrivelser gjennom fortellinger, romaner og filmer. Jon Reitan formulerer det slik i sin avhandling: «Ifølge Friedländer kan slike representasjoner av folkemordet lett omforme skrekkenes realiteter til estetiseringer og fetisjer.»⁴⁹

Videre viser Reitan til historieteoretikeren Hayden White som en motsats til Friedländer:

«Historieteoretikeren Hayden White posisjonerer seg kontrært til Friedländer, og ser heller verdien i å formidle holocaust på tvers av etablerte sjangere og stilarter».⁵⁰

Disse to forskjellige historieteoretiske ståstedene åpner opp for å plassere de fleste av omslagene til «Det angår også deg» i samme tradisjon som Friedländer, med skoleutgaven fra 1978 utformet av Leif Bakke som det minst narrative og lavtempererte uttryk-

ket av alle. Også de fire omslagene fra 1976, 1979, 1990 og 2016 fremstår relativt nøkterne, mens Hans Jørgen Tomings verdiladde omslag fra 1978 og Frøydis Skaug-Andersens omslag fra 2005 er mer narrative og patosfylte i formen og ser ut til å stå nærmere White.

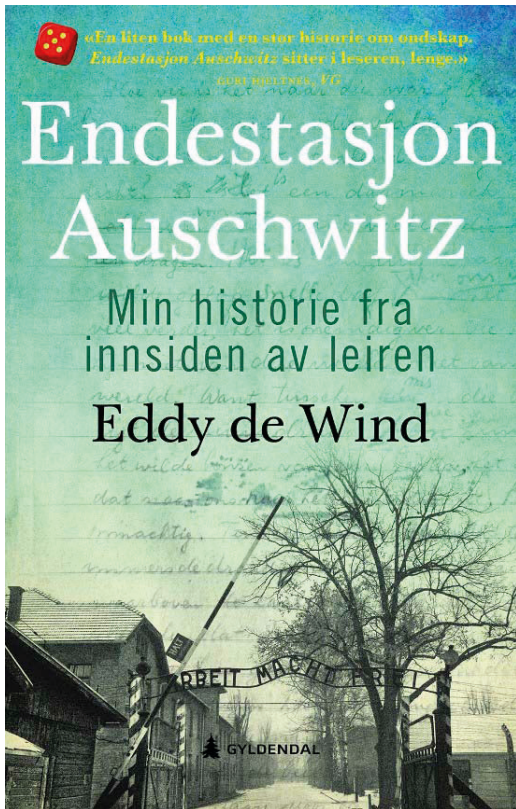
5 Presentasjon av dagens omslag

I denne siste delen rettes blikket mot dagens Holocaust-omslag. Utvalget er konsentrert rundt seks utgivelser. Først ut er Marte Michelet (f. 1975): «Den største forbrytelsen: Ofre og gjerningsmenn i det norske Holocaust» (2. utg.) fra 2020. De påfølgende bøkene er alle utgitt i 2021: Berit Reisel (f. 1945): «Hvor ble det av alt sammen? Plyndringen av jødene i Norge», Synne Corell (f. 1973): «Likvidasjonen. Historien om Holocaust i Norge og jakten på jødernes eiendom», Marte Michelet: «Tilsvar: Svar på motboken til *Hva visste hjemmefronten?*», Espen Søybye (f. 1954): «Hva vet historikerne? Om hjemmefronten og deportasjonen av jødene» og Ståle Dingstad (f. 1965): «Knut Hamsun og det norske Holocaust».

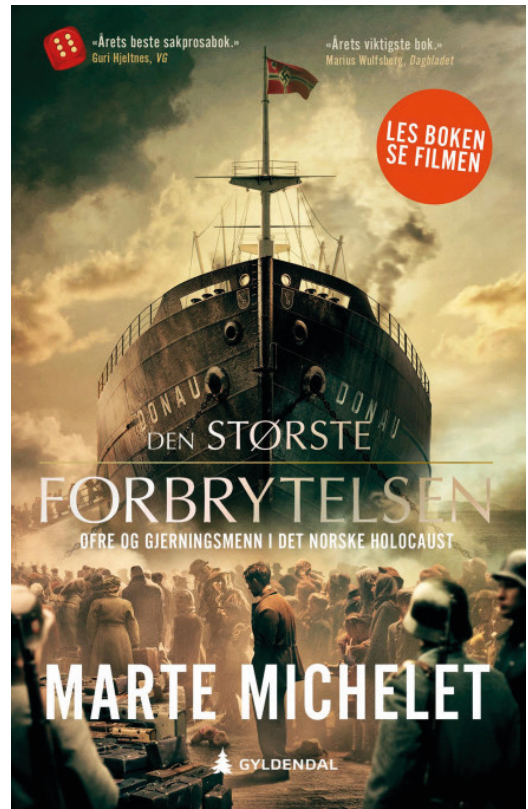
Min bakgrunn for valgene av disse bøkene er at de alle gir perspektiver på det norske medansvaret for Holocaust. Hvordan blir dette emnet formidlet visuelt og retorisk? Spørsmålet som melder seg er: Er det fortsatt det neddempede idealet som gjelder?

Litteraturkritiker Olaf Haagenen peker på en visuell patosfylt trend innenfor deler av Holocaust-litteraturen i en artikkel i Morgenbladet. Der skriver han om såkalt «feelgood Holocaust» og sentimentale, patosfylte bokomslag med duse bilder av eksempelvis Auschwitz' inngangsport.⁵¹ Det er i forbindelse med en nyttigivelse av Eddy de Winds bok «Endestasjon Auschwitz» (2020) at han kommer inn på dette. Omslaget viser nettopp et motiv av inngangspartiet til Auschwitz med parolen «Arbeit macht frei». Haagenen skriver:

«Gjennom himmelen som hvelver seg over leiren i en gradvis sjattering fra grått til blått, aner man det som formodentlig er en av sidene i kladdeboken som de Wind skrev ned erfaringene sine i. Omslagestetisk er dette holocaustlitteraturens svar på underholdningsromanens *kvinne med ryggen til foran porten til et gammelt herskaps hus*.»

Omslaget til Eddy de Winds «Endestasjon Auschwitz» (2020). Gyldendal.

Omslaget til andreutgaven av Marte Michelet: «Den største forbrytelsen: Ofre og gjerningsmenn i det norske Holocaust» (2020). Gyldendal.

Haagensen er kritisk til den slags innpakning av vitnesbyrd av Holocausts grusomheter.

Et lignende eksempel fra moderne norsk sakprosa, er det patosfylte pocketomslaget til 2020-utgaven av Marte Michelets bok «Den største forbrytelsen: Ofre og gjerningsmenn i det norske Holocaust».

5.1 Omslaget til Marte Michelets bok

Sammenligner man omslaget til andreutgaven med forsiden på bokens førsteutgave fra 2014, ser man en radikal visuell transformasjon. Patosappellen er klart tilstedeværende i førsteutgaven også, hvor det verbalspråklige budskapet «Den største forbrytelsen» fungerer som blikkfang og vekker umiddelbart negative konnotasjoner. Det samme gjelder familieportrettet i omslagets øvre del, sammenstilt med skipet «DS Donau» nederst på siden. I andreutgaven ser

vi imidlertid en annen type dramaturgi og en økning i antall visuelle virkemidler.

Gyldendal Norsk Forlag har valgt å gjenbruke plakaten til fiksjonsfilmen «Den største forbrytelsen», basert på Michelets bok med samme tittel. Filmen, som er produsert av Fantefilm, ble vist på norske kinoer i 2020 og opplevde en stor interesse fra publikum. Dette har trolig vært avgjørende for at man har valgt å bruke motivet også i bokformat.

Omslaget er en fotografibasert montasje med et stort skip som blikkfang. På begge sider av baugen står det «DONAU». Tekstbudskapet «MARTE MICHELET» vekker også raskt oppmerksomhet. Forfatternavnet er plassert nederst på siden, utformet i versaler og farget i hvitt. Over forfatterens navn ser vi en mannsfigur som er plassert foran en menneskemengde. Over hodet hans kan vi lese det verbal-

Omslaget til førsteutgaven av Marte Michelet: «Den største forbrytelsen: Ofre og gjerningsmenn i det norske Holocaust» (2014). Gyldendal.

språklige budskapet: «Den største forbrytelsen. Ofre og gjerningsmenn i det norske Holocaust». I motivets forgrunn står det flere mannsfigurer utstyrt med våpen og ikledd hjelm og uniform. Nede i forgrunnen til venstre ser vi en rekke kofferters plassert på rekke. En leketøybamse og en mannhatt ligger på bakken ved hovedpersonens føtter. Til venstre, øverst i omslaget, er det et bilde av en terning med seks prikker og det verbalspråklige budskapet «Årets beste sakprosbok, Guri Hjeltnes, VG» fulgt av et lignende lingvistisk budskap litt til høyre: «Årets viktigste bok, Marius Wulfsberg, Dagbladet». I en orange, sirkelformet figur i omslagets øvre del formidles følgende tekstbudskap: «LES BOKEN, SE FILMEN». Helt nederst på siden er forlagsnavnet «GYLDENDAL» plassert med tilhørende logo.

«DS Donau» fungerer som ruvende og faretruende blikkfang i omslaget. «Donaus» fremtoning gir kon-

Filmplakaten til filmen «Titanic» (1997).

notasjoner til et annet kjent skip i vår relativt nære historie – og filmen med samme navn: «Titanic» (1997). Filmplakaten er velkjent for mange, jf. bildet vist ovenfor.

Fanger man referansen til «Titanic» får omslaget et sjablon- og klisjéaktig preg. Omslagets duse og softe uttrykk, supplert med dramatiske skyer på himmelen og røyk som stiger faretruende opp fra skipets pipe, nærmer seg også det klisjéfylte og stereotypiske.

I front ser vi bokens hovedperson, Charles Samuel Braude, i skuespilleren Jakob Oftebros gjenkjennelige skikkelse. Braude-karakteren står alene og er opplyst som om han står på en scene. Hans helteaktige fremtoning og koffertene i forgrunnen appellerer til leserens følelser, hatten og leketøybamsen på bakken likeså. Soldatene i tysk uniform i forgrunnen rammer inn omslaget og fungerer som en markør som kon-

noterer ondskap og fiendtlighet.

Alt i alt er dette en utpreget narrativ og patosfylt fremstilling av det norske Holocaust.

Etosappellen er forankret i forfatternavnet «MARTE MICHELET». Michelet er en etablert forfatter og godt kjent i det brede lag av folket. Etos etableres også i VGs terningkast seks påfulgt av sitatet «Årets beste sakprosa-bok» og Dagbladets like positive dom: «Årets viktigste bok.».

Den høymælte bruken av patosappell kan være problematisk i møte med faghistorikerens krav om etterrettelig bruk av historiske kilder og fakta. Et spørsmål som dukker opp er hvorvidt sammenblendingen av fiksjon og fakta er uheldig eller ikke. Dette plasserer omslaget i den samme sjangerdiskusjonen som pågikk i 1979 rundt TV-dramaet «Holocaust: The Story of the Family Weiss», som av en rekke historikere og andre motstandere ble kritisert for å være for lite autentisk, både i form og innhold.⁵² Er spriket mellom Michelets bok som sakprosa-tekst og de dramatiserende virkemidlene som er blitt tatt i bruk i bokomslaget for stort? Her vil nok meningene være delte. Mens noen vil oppfatte fremstillingen av virkeligheten som useriøs og banal, vil andre trekke frem omslagets folkelige appell og pedagogiske potensial, særlig for yngre målgrupper. Avhengig av ståsted, kan avsenders etos dermed utfordres eller styrkes.

5.2 Omslaget til Berit Reisels bok

Dette er et fotografisk omslag utformet av den grafiske designeren, forfatteren og oversetteren Øystein Vidnes (f. 1976).

Det verbalspråklige budskapet i rød skrift vekker umiddelbart oppmerksomhet: «Hvor ble det av alt sammen?». Tekstbudskap nummer to presenteres i en litt mindre skriftstørrelse, farget i hvitt: «Plyndringen av jødene i Norge».

Teksten er plassert på en grå bakgrunn. Bildet bak teksten er et sort-hvitt fotografi av et tunnellignende rom, fylt opp av sekker så langt øyet kan se. Lyskildene i taket lyser opp deler av rommet, mens andre partier er mørklagt. I bildets venstre del ser vi et jernbanespor. På den andre siden av sporet står det en mengde kasselignende former, også plassert i rekker.

Stemningen i motivet er kontrastfylt og dramatisk.

Omslaget til Berit Reisel: «Hvor ble det av alt sammen? Plyndringen av jødene i Norge» (2021). Press.

Fotografiet ble tatt 15. april i 1945 av den amerikanske fotografen Donald R. Ormitz.⁵³ Bildet ble tatt i den hensikt å dokumentere et av Hitlerregimets skattkammer, fylt av tyvegods i en nedlagt saltgruve i Merkers i Tyskland. «Her ble gull, sølv, smykker, plomber og andre verdigjenstander fra Holocaust og andre krigsofre samlet i ufattelige mengder, sammen med ranede gullbarrer».⁵⁴ Motivet på forsiden plasserer plyndringen av jødene i Norge i et bredere europeisk perspektiv.

Ord som «plyndring» vekker negative konnotasjoner og spørsmålsformuleringen «Hvor ble det av alt sammen?» er direkte og konfronterende. Tekstbudskapets dynamiske samspill med bakgrunnsfotografiet gjør dette til et kraftfullt anslag. Rødfargen er en symbolsk og ekspressiv markør og gir konno-

tasjoner til blod, smerte, aggressivitet. Som helhet vekker omslaget sterke følelser og patosappellen er av den høymælte sorten. Har man kjennskap til fotografiets historie og konteksten det er tatt i, trer patosappellen ytterligere frem. Alt i alt er dette et omslag som plasserer seg blant de minst neddempe i dette utvalget.

Etosappellen etableres i fotografiets dokumentariske verdi som primærkilde. Etos styrkes også av terningkast 5 fra Dagbladet og sitatet «... blir stående som en bauta i norsk etterkrigshistorie». Tittelen inneholder i tillegg en etosargumentasjon hvor avsender appellerer moralsk til mottaker gjennom å peke på den uretten de norske jødene ble utsatt for.

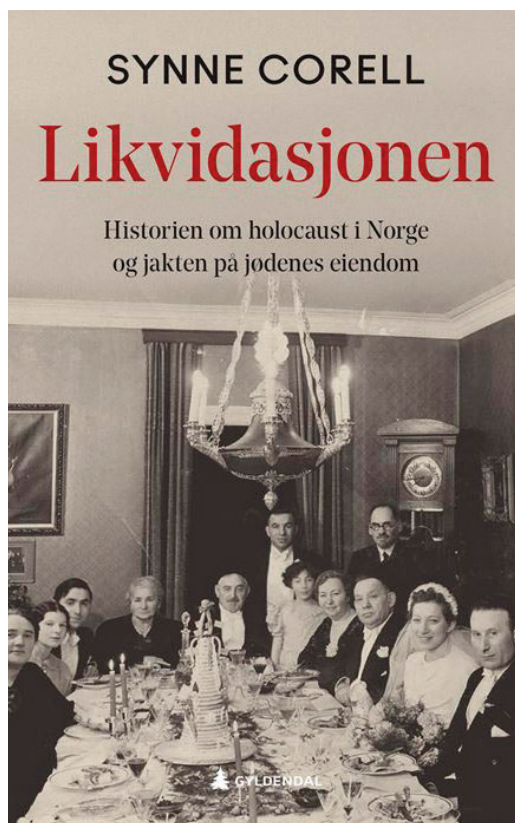
5.3 Omslaget til Synne Corells bok

Dette er et fotografisk omslag laget av designeren Rune Mortensen (f. 1975).

Fotografiet er et svart-hvitt-fotografi som viser festkledde mennesker rundt et festdekket bord. Øverst på siden møter vi følgende verbalspråklige budskap farget i rødt: «Likvidasjonen». Tekstbudskapet blir supplert av en undertittel utformet i litt mindre fontstørrelse hvor det står: «Historien om holocaust i Norge og jakten på jødene eiendom.» Øverst på siden finner vi navnet på forfatteren: «SYNNE CORELL» og nederst navnet på forlaget: «GYLDENDAL».

Tekstbudskapet «Likvidasjonen» i rødt fungerer som blikkfang. Ordet konnoterer blod og drap og etablerer umiddelbart negative følelser. Hva slags type likvidasjon det er tale om, blir formidlet i undertittelen under: «Historien om holocaust i Norge og jakten på jødene eiendom.»

Fotografiet er tatt i Ida Klein og Hirschmann Kleins bryllup i 1938.⁵⁵ Den hvitkledde bruden til høyre i bildet fanger raskt leserens interesse. Ut fra tittelen på boken forstår vi at det er noen av ofrene i den økonomiske likvidasjonen av jødene i Norge som her gis et ansikt. Bildet er et amatør fotografi og viser en borgerlig vanlighet, der familie og venner er samlet til bryllupsfeiring. Fotografiet kunne vært tatt hjemme hos en hvilken som helst norsk borgerlig familie. Motivet konnoterer det samme som mange bryllupsbilder gjerne gjør: Glede, alvor, forventninger om fremtiden, håp. Lysekronen i taket lyser stemnings-

Omslaget til Synne Corell: «Likvidasjonen. Historien om holocaust i Norge og jakten på jødene eiendom» (2021). Gyldendal.

fullt over det festkledde bordet, sølvtøyet er dekket, kransekaken står klar og sherryen og portvinen er servert. Omslaget fremstår patosfylt, av den høymælte sorten. Det blir raskt sterkt emosjonelt ladet når man med tittelen som bakteppe stiller seg spørsmålet: Hvem la etter hvert beslag på alle de personlige eiendelene vi ser i bildet? Hvor havnet vegguret i bakgrunnen, sølvtøyet på festbordet, lysestaken, serviset, maleriet på veggen?

Her, i all normaliteten og gleden, trer også etosappellen frem: Vi får øye på menneskene bak bildet. Personifisering bidrar til identifikasjon og empati.

5.4 Omslaget til Marte Michelets bok

Dette er typografisk omslag illustrert av den grafiske designeren Bjørn Kulseth (f. 1962).

Omslaget til Marte Michelet: «Tilsvår. Svar på motboken til Hva visste hjemmefronten?» (2021). Gyldendal.

Blikkfanget i omslaget er det verbalspråklige budskapet «TILSVAR» fulgt av forfatternavnet «MARTE MICHELET». Under hovedtittelen står tekstbudskapet «SVAR PÅ MOTBOKEN TIL HVA VISSTE HJEMMEFRONTEN?». Forlagets navn «GYLDENDAL» er plassert nederst på siden. Bakgrunnen er fylt opp med tekstelementer som er delvis lesbare. Over forfatternavnet kan vi lese budskapet «Ja, vi kom borti dette 3 måneder før dette ble iverksatt og da var det vår 100% oppfatning at jødene ville bli tatt i Norge.»

Omslaget preges av konsekvent bruk av versaler og grotesk-skrift. Tittelen er farget i grønt og plassert på en hvitfarget rektangulær form. Kontrastene mellom det hvite og grønne i tittelen bidrar til å forsterke tekstbudskapet. De andre tekstelementene er også utformet i hvitt og skaper en helhetlig komposisjon.

Omslaget til Marte Michelets «Hva visste hjemmefronten? Holocaust i Norge: varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet» (2018). Gyldendal.

Fonten i bakgrunnen konnoterer til et eldre notat skrevet på skrivemaskin og det hvite, midtstilte feltet leder tankene hen til arkivmapper.

Tradisjonen for å bruke typografiske omslag på vitenskapelige og teoretiske utgivelser er lang. Ved første møte fremstår omslaget til Michelets bok objektivt og nøkternt i formen. I konsentrasjonen rundt det typografiske treer også etosappellen frem, uttrykket signaliserer seriositet og tyngde. Samtidig fremkaller omslaget raskt en følelse av ubehag. Stemningen i omslaget utvikler seg til å bli kjølig, tørt, nærmest oversaklig. Det er i dette skrivebordsaktige uttrykket hvor patosappellen ligger. Formspråket gir konnotasjoner til byråkrati, offentlig kommisjon, intervju, avhør, rapport, arkiv, dokumentasjon, protokollføring. Grønnfargen forsterker det offentlige preget og kob-

lingen til arkivmapper. Derfra kan tegnene i omslaget forstås på et ytterligere nivå, underforstått som signaler som konnoterer ondskap og krigsforbryteri med byråkraten og masseorderen Adolf Eichmann lett tilgjengelig i minnet. Tekstutdraget «Ja, vi kom borti dette 3 måneder før dette ble iverksatt og da var det vår 100 prosent oppfatning at jødene ville bli tatt i Norge» er blant setningene som er lesbare i omslagsdesignen. Utdraget er hentet fra et sentralt dokument i boken og et viktig poeng i forfatterens fremstilling av hva hjemmefronten visste. Forsiden vekker interesse gjennom hentydningen til nye perspektiver på for så vidt historisk kjent stoff.

I et typografisk omslag er det teksten som er den bærende informasjonen og forutsetter at forfatternavnet er kjent. Marte Michelet er som allerede nevnt en forfatter som har vært kjent for et stort publikum gjennom mange år. Forfatteren har vært mye i søkelyset, spesielt etter utgivelsen av «Hva visste hjemmefronten? Holocaust i Norge: varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet» (2018). Omslagsdesignen til tilsvarsboken hennes er bygget på samme mal som boken fra 2018. Dette bidrar til å skape en rød, visuell tråd mellom de to verkene. Alt i alt er dette et omslag av det konseptuelle slaget som på overflaten impliserer nøkternhet, men som ved nærmere ettersyn avdekker en klar patosappell.

5.5 Omslaget til Espen Søbys bok

Dette er et fotografisk omslag utformet av den grafiske designeren Rune Døli (f.1976).

Omslaget viser et utsnitt av en fotokopi av en serie svart-hvitt-negativer. Fotografiene fremstår dunkle og gir ikke umiddelbart mening. Som betraktere må vi begynne å lete. Hva er det vi ser? Hvor kan dette være? Til venstre i omslaget står det verbalspråklige budskapet: «Hva vet historikerne?», fulgt av tekstbudskapet «Om hjemmefronten og deportasjonen av jødene» nede til høyre.

Bildene på omslaget er tatt av Georg W. Fossum (1914-1995), fotografen bak det etter hvert ikoniske bildet av den ryggvendte menneskegruppen som ser «DS Donau» seile ut fra Oslo havn i 1942 med norske

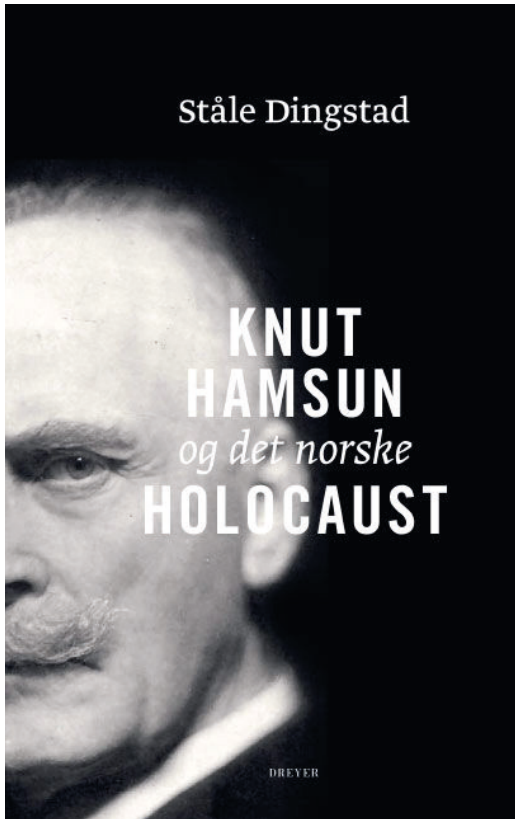
Omslaget til Espen Søybe: «Hva vet historikerne? Om hjemmefronten og deportasjonen av jødene» (2021). Press.

jøder om bord. Fotokopiene på omslaget tilhører den samme filmrullen som bildet Fossum tok 26. november 1942.⁵⁶

Patosappellen trer for alvor frem når man kjenner til historien bak bildene. Hvis man ikke kjenner Fossum-bildene fra før, kunne dette vært bilder av nærmest hva som helst. Dette åpner opp for å hevde at dette er et omslag som i større grad henvender seg til en mer opplyst lesergruppe enn i Michelets tilfelle. «Hva vet historikerne?» er nettopp en slik bok, den forutsetter en viss historisk kunnskap og kjennskap til Marte Michelets «Hva visste hjemmefronten? Holocaust i Norge: Varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet» og kritikken av den. Dette åpner opp for at avsender kan være såpass intern i kommunikasjonen.

Tittelen på boken setter bildene inn i en større kontekst, og formidler også andre motiv tatt av Fossum den 26. november.⁵⁷ Etosappellen finner vi i terning-

Omslaget til Ståle Dingstad: «Knut Hamsun og det norske Holocaust» (2021). Dreyer.

kast fem og sitatet «Ytterst viktig, veldokumentert og tankevekkende», hentet fra Dagbladets anmeldelse.

Det kan være interessant å stoppe opp ved at avsender har valgt å presentere mindre omtalte fotografier fra Fossums filmrull og utelatt fotografens mest kjente motiv. Kan dette ha å gjøre med en erkjennelse om at det ene bildet vi har av deportasjonen av de norske jødene står i fare for å bli «brukt opp»? I verste fall kan ikoniseringen av bildet skape en uheldig distanse mellom betrakteren og innholdet i motivet. Fra min posisjon kan man lese en etisk og historisk bevissthet ut av bildebruken i dette omslaget, som videre styrker avsenders etos. Bildeutvalget impliserer også et perspektiv der bildene kan tolkes som fragmenter, som igjen er en konnotasjon til at avsender forstår den historiske helheten som kompleks og sammensatt.

5.6 Omslaget til Ståle Dingstads bok

Dette er fotografisk omslag utformet av den grafiske designeren Erlend Askhov (f. 1978).

Omslaget viser et nærporett av en eldre mannsperson kontrastert mot en svart bakgrunn. I omslagets midte står følgende tekstbudskap: «KNUT HAMSUN og det norske HOLOCAUST». Forfatternavnet «Ståle Dingstad» er plassert øverst på siden mens «DREYER» er plassert i mindre skrift nederst i omslaget. Alle tekstelementene er midtstilt.

Ansiktet til Knut Hamsun er kjent for mange og fungerer som blikkfang. Bildet er beskåret slik at man bare ser den ene halvdel av forfatterens ansikt. Blikket til Hamsun er rettet direkte mot betrakteren og skaper umiddelbar kontakt. Bildet ble tatt av Aage Remfeldt i 1932, i en helt annen kontekst enn det norske Holocaust.⁵⁸

Ansiktet er sterkt opplyst med dramatiske mørke partier. Måten bildet er beskåret på er et velkjent dramatiserende grep innen kunst og design. Utsnittet skaper nærhet til objektet og igangsetter følelser i betrakteren.

Tittelen «KNUT HAMSUN og det norske HOLOCAUST» er plassert på deler av portrettet som skaper et dynamisk samspill. Forfatterens navn og Holocaust er skrevet i versaler. Dette bidrar til å skape en tydeligere kobling mellom de to verbalspråklige elementene. Formuleringen «og det norske Holocaust» er utformet i kursiv og tilfører en betoning av denne delen av budskapet.

Uttrykket til Hamsun konnoterer i en Holocaust-kontekst til ondskap, hat og «the evil eye».⁵⁹ Gjennom slike konnotasjoner skjer det en demonisering av Hamsuns skikkelse, som forsterkes ytterligere i møte med tekstbudskapet. Den svarte, ugjenomtrengelege bakgrunnen bidrar til å gjøre omslaget enda mer fortettet og dramatisk. Sammen med tittelen og fotografiet gir den svarte fargen konnotasjoner til død og nazisme, noe som bidrar til å fremkalle frykt og motstand i mange lesere, men også interesse på samme tid.

Kort oppsummert er dette et omslag som inneholder en høymælt patosappell, med noen få, men sterkt dramatiserende virkemidler.

Etosappellen er forankret i Hamsuns posisjon, som Nobelprisvinner og en av Norges største romanfor-

fattere, en stilling som på samme tid blir utfordret.

5.6 Oppsummering

Analysen påviser både en vilje til å holde tilbake og til å ta i bruk patosappell av det mer høymælte slaget. Eksempler på høymælt patosappell finner vi i omslagene til Marte Michelet (2020), Berit Reisel, Synne Corell og Ståle Dingstad, mens omslaget til Espen Søbys «Hva vet historikerne?» fremstår mer neddempet.

I omslaget til Synne Corells bok blir historien om det norske Holocaust formidlet visuelt gjennom noen få individer. Personifisering og individualisering er et grep som blir hyppig brukt i vår tid, både i historiefaget, politikken, så vel som journalistikken. Historikeren Jon Reitan peker på den samme trenden i sin avhandling og viser til personifisering som en viktig del av utstillingsnarrativet i Holocaustsenterets permanente utstilling.⁶⁰ Også i førsteutgaven av Marte Michelets «Den største forbrytelsen» (2014) og i 2005-utgaven av «Det angår også deg» ser vi personifisering som retorisk grep gjennom bruk av amatørfotografier der hovedpersonene er avbildet.

Analysen er for begrenset til å hevde at det har skjedd et brudd i omslagsdesignen innenfor Holocaustlitteraturen. Men man kan kanskje snakke om en tilbøyelighet som peker i retning av bruk av en mer høymælt patosappell. I dette tilfellet spiller tiden som har gått en rolle og avstanden til den historiske virkeligheten. Nye generasjoner har kommet til siden krigsårene. Omslagene kan vitne om en tidsånd og et samfunn som ønsker nye perspektiver på grunnfortellingen om Holocaust. Gjennomgangen kan tyde på at den visuelle retorikken har fått en ny valør og at patosen har økt i styrke. Dette henger også sammen med at flere av titlene på verkene er preget av en høy temperatur. På den andre siden finner vi Søbys omslag samt noen av Sachnowitz-omslagene som kan plasseres i den mer neddempede tradisjonen. Dette forteller oss at det er flere historieteoretiske tilnærminger i sving på samme tid.

Omslaget til Marte Michelets bok fra 2020 skiller seg ut med sine mange narrative og dramatiserende grep. Dette åpner opp for å plassere omslaget i tradisjonen til Hayden White. Motivasjonen for å bruke

et populærkulturelt uttrykk i form av en filmplakat som omslag på en sakprosabok, kan forstås som et ønske om å gi det historiske stoffet ny relevans og appellere til nye generasjoner. På den annen side reiser omslaget spørsmålet om ikke også marked og «børs» spiller en vesentlig rolle, noe som kan bidra til at noe av troverdigheten til avsender reduseres.

Betrakter man de seks omslagene samlet, blir patosappellen i omslaget til Michelet av en litt mykere karakter enn det man ser i omslagene til Reisel, Corell og Dingstad. Hos de tre sistnevnte fornemmer man en patos som er vesentlig skarpere i uttrykket.

Tematisk har bøkene i denne delen til felles at de norske overgriperne synliggjøres. Dette er et perspektiv som går inn i nyere tids formidling av Holocaust.⁶¹ Tendensen representerer en motsetning til mye av etterkrigstidens historieskriving, der overgriperne gjerne har blitt passivisert eller usynliggjort.⁶² Vi har sett hvordan omslagestetikken uttrykker en sensibilitet overfor dette skiftet, som er et resultat av et gjensidig samspill mellom designer, forlag og redaktør.

Omslagene er primært fotografisk baserte løsninger. I perioden fra 1960-70-tallet til i dag har fotografiet hele tiden vært benyttet på historie-, biografi-, reise- og erindringslitteratur. Mange av fotografiene er mer eller mindre ubearbeidet og fungerer som autentiske virkelighetsbeskrivelser. I en historiekulturell kontekst tilfører det fotografiske uttrykket boken en tidsidentitet og troverdighet som ingen illustrasjon kan måle seg med. Omslaget til Michelets bok fra 2020 er også fotobasert, men en sømløs montasje, supplert av grafiske virkemidler. I stedet for å illustrere en utvalgt situasjon, åpner en bildeoppbygning med sjikt opp for å formidle en annen helhetsopplevelse som teksten gir. Et annet trekk ved mange av omslagene fra 2000-tallet er det dynamiske samspillet mellom tekst og typografi, hvor elementene utfyller hverandre og skaper spenning og nysgjerrighet.

Noter

- 1 Bruland 2011: 8
- 2 Elmelund Kjeldsen 2004: 94
- 3 Haars og Norvin 2002: 12
- 4 Crieg 1971: 818
- 5 'Visuell klisjé' forstås her som overbrukte og forslitte virkemidler som har tapt sitt selvstendige innhold. En klisjé er banal, unyansert eller forutsigbar. Kilde: Store norske leksikon.
- 6 Heradstveit og Bjørge 1987: 140: Semiotikk er læren om tegn og hvordan tegn får mening. Artikkelen tar utgangspunkt i Ferdinand de Saussures semiologiske modell.
- 7 Kjelstadli 1992: 162-163: Å bruke rester fra fortiden som levninger betyr å anvende dem som kilde til hvordan man har tenkt, eller mer generelt til å peke ut hvilke verdier og tenkemåter den som produserte kilden hadde.
- 8 Kjelstadli 1993: 104: Å se historien diakront vil si å undersøke og forklare hvordan et fenomen har utviklet seg over tid.
- 9 Kjelstadli 1993: 174: En kvalitativ tilnærming er en dybdestudie som omfatter få enheter. Hensikten med kvalitative studier er gjerne å oppnå dybdekunnskap og helhetlig forståelse (min anmerkning).
- 10 Analysen tar utgangspunkt i lingvisten Ferdinand de Saussures (1857-1013) tegnteori.
- 11 Kjeldsen 2014: 14: Retorikk er tradisjonelt definert som «kunsten å overbevise» og har sine røtter i antikken.
- 12 Kjeldsen 2014: 12: [...] «Men i våre dager påvirker vi også hverandre med tekst, bilder og musikk, med radio- og fjernsynsutsendelser, YouTube-videoer, sms-er, film og dataspill, tweets og Facebook-oppdateringer. Retorikken har altså utviklet seg til å handle om mer enn det talte ordet. Retorikk er handling gjennom kommunikasjon og derfor ikke bundet til en bestemt uttrykksform som tale eller skrift.»
- 13 Kjelstadli 1992: 169: En førstehåndsberetning er øyevitneskildring der opplysningene er gitt av en person som selv har vært til stede ved en hendelse.
- 14 Dingstad 2021: 412
- 15 Koster 1978
- 16 Reitan 2015: 152
- 17 Ibid.
- 18 Kieding Banik 2021
- 19 Reitan 2015: 153
- 20 Kjeldsen 2015: 69: Kairos handler om å si de rette ordene til rett tid.
- 21 Ibid.: 153
- 22 Reitan 2015: 152
- 23 Ibid.: 154
- 24 Ibid.: 152
- 25 Furre 1992: 346
- 26 Ibid.: 409
- 27 Ibid.: 409
- 28 Lunde 2011
- 29 Blix 1977
- 30 Kvam jr. 1979
- 31 Wulff 1981
- 32 Johannessen, Sørensen og Tangstad 1977
- 33 Haars og Norvin 2002: 65
- 34 Økland og Johnsen 1996: 113
- 35 Ibid.: 72
- 36 Økland og Johnsen 1996: 126
- 37 Gripsrud 1999: 109
- 38 Haars og Norvin 2002: 6
- 39 Hentet fra nettsidene til Vestfoldmuseene mars 2022 (udatert innhold). Museet har fått ny nettside i mellomtiden og artikkelen er ikke å gjenfinne der.
- 40 Økland og Johnsen 1996: 113
- 41 Haars og Norvin 2002: 75
- 42 Ibid.: 71
- 43 Ibid.: 73
- 44 Robertsen 2010
- 45 Furre 1992: 347
- 46 Felles for mange av de motkulturelle bevegelsene på 70-tallet var at de hadde vanskeligheter med å komme til orde i mediene og at de ikke hadde råd til å rykke inn annonser eller dyre trykksaker, skriver kunsthistoriker Jorunn Veiteberg (1998: 132-33). Slik ble plakaten et viktig medium. Plakatene baserte seg på billige metoder som linoleumssnitt og silketrykk, og få farger. Mange av protestplakatene ble trykket på grafikkverkstedet GRAS, som var et viktig senter for alternativ plakatproduksjon i Oslo. Liknende verksteder oppstod også i andre norske byer, som Kristiansand og Bergen.
- 47 Holm & Tangen forlag kontaktet J.W. Cappelens Forlag på 2000-tallet og fikk rettighetene til å gi ut boken på ny. Dette kom frem i en telefonsamtale med Jan Holm i Holm & Tangen forlag 12. april 2022.
- 48 Kjeldsen 2015: 71: Aptum betyr direkte oversatt «det som sømmer seg». I retorisk kontekst dreier det seg om at en tale må være egnet eller hensiktsmessig utformet og fremført.
- 49 Reitan 2015: 30-31
- 50 Reitan 2015: 31
- 51 Haagensen 2020
- 52 Reitan 2015: 157
- 53 Det var den amerikanske hæren som Ormitz jobbet for, som oppdaget saltgruven i Merkers i 1945.
- 54 Hentet fra Berit Reisels egen innledning om sin bok «Hvor ble det av alt sammen? Plyndringen av jødene i Norge», Holocaustsenteret 25. februar 2021: <https://www.youtube.com/watch?v=VgMsOr6OIZ4>
- 55 Hentet fra nettsiden «Jødiske fotspor i nord»: <https://www.jodiskefotspor.no/fotspor/familien-klein-fra-trondheim>
- 56 Georg W. Fossums originalnegativer fra 1942 er tilgjengelige i Nasjonalbibliotekets utstilling «Opplyst. Glimt fra en kulturhistorie» og i deres nettbibliotek.
- 57 Dette blir blant annet formidlet på Holocaustsenterets nettsider: <https://www.hlsenteret.no/undervisning/Undervisningsbloggen/hvem-hadde-ansvar-for-holocaust-i-norge.html>
- 58 Norsk biografisk leksikon: https://snl.no/Knut_Hamsun

59 Det onde øye var i folketroen en betegnelse for å gjøre skade ved hjelp av blikk, en evne man trodde enkelte personer hadde. Kilde: <https://snl.no/search?query=det+onde+%C3%B8ye>

60 Reitan 2015: 189

61 Reitan 2015: 189

62 Ibid.: 187

Litteratur

- K. Banik, V. (2021, 9. juli). Herman Sachnowitz. I *Store Norske leksikon*. https://snl.no/Herman_Sachnowitz
- Barthes, R. (2015). *I tegnets tid. Utvalgte artikler og essays*. Pax forlag.
- Blix, A. (1977, 14. mars). Oktober sprengt i filler. *Tromsø*.
- Bruland, B. (2011, 6. oktober). *Det norske Holocaust. Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene*. Holocaustsenteret. <https://www.hlsenteret.no/aktuelt/publikasjoner/bjarte-bruland-det-norske-holocaust-forsoket-pa-a-tilintetgjore-de-norske-jodene.html>
- Corell, S. (2021). *Likvidasjonen. Historien om Holocaust i Norge og jakten på jødernes eiendom*. Gyldendal.
- Furre, B. (1992). *Norsk historie 1905-1990: vårt hundreår*. Samlaget.
- K. Gaare, G. (2020, 21. november). *Det ikoniske fotografiet dukket opp først etter femti år*. Nasjonalbiblioteket. <https://www.nb.no/historier-fra-samlingen/fotografiet-var-glemt-i-femti-ar/>
- Grieg, H. (1971). *En forleggers erindringer*. Gyldendal.
- Gripsrud, J. (1999). *Mediekultur, mediesamfunn*. Universitetsforlaget.
- Haagensen, O. (2020, 31. januar). I holocaustlitteraturen er det ikke bare ordene på baksiden som betyr noe, men også innpakningen rundt dem. *Morgenbladet*. <https://www.morgenbladet.no/boker/kommentar/2020/01/31/i-holocaustlitteraturen-er-det-ikke-bare-ordene-pa-baksiden-som-betyr-noe-men-ogsaa-innpakningen-rundt-dem-skriver-olaf-haagensen/>
- Haars, P. og Norvin, K. (2002). *Bokens ansikt: norske bokomslag i 100 år*. Press.
- Johannessen, T, Sørensen, H. K., Tangnes, J. (1977, 14. mars). Nå er det full krig. *VG*.
- Jødiske fotspor i nord. <https://www.jodiskefotspor.no/>
- E. Kjeldsen, J. (2002). *Visuel retorik*. Institutt for medievitenskap, Universitetet i Bergen.
- E. Kjeldsen, J. (2014). *Hva er retorikk*. Spartacus.
- E. Kjeldsen, J. (2015). *Retorikk i vår tid: en innføring i moderne retorisk teori*. Spartacus.
- Kjelstadli, K. (1992). *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget*. Universitetsforlaget.
- Koster, P. (1978, 12. september). Om mennene som skrev «Det angår også deg». *Laagendalsposten*.
- Kvam jr., R. (1979, 2. mai). Skjerpet politisk klima etter 1. mai. *Dagbladet*.
- Lunde, H. (2011, 6. oktober). *Nynazisme*. Holocaustsenteret. <https://www.hlsenteret.no/kunnskapsbasen/folkemord/folkemord-under-nazismen/ettetid/nynazisme>
- Michelet, M. (2020). *Den største forbrytelsen. Ofre og gjerningsmenn i det norske Holocaust*. (2. utg.). Gyldendal.
- Reisel, B. (2021). *Hvor ble det av alt sammen? Plyndringen av jødene i Norge*. Press forlag.
- Rem, T. (2015). *Knut Hamsun: Reisen til Hitler*. Cappelen Damm.
- Reitan, J. (2015). *Møter med holocaust. Norske perspektiver på tilintetgjorelsens historiekultur*. Avhandling for ph.d.-graden. Norges teknisk-naturvitenskaplige universitet.
- Robertsen, H. (2010, 21. juni). Picasso: Peace + Freedom. *Vagant*. <http://www.vagant.no/picasso-peace-freedom/>
- Sachnowitz, H. (1976). *Det angår også deg*. Cappelen.
- Søbye, E. (2021). *Hva vet historikerne? Om hjemmefronten og deportasjonen av jødene*.
- Veiteberg, J. (1998). *Den norske plakaten*. Pax.
- White, H. (2003). *Historie og fortelling. Utvalgte essay*. Pax.
- Wulff, A. (1981, 24. februar). Noe av det verste i norsk rettshistorie. *Adresseavisen*.

Vestfoldmuseene (u.å.). *Det angår også deg*. Hentet 9. april 2022 fra <http://vestfoldmuseene.no/wp-content/uploads/2017/03/%C2%ABDet-anga%CC%8Ar-ogsa%CC%8A-deg%C2%BBNY.pdf>

Økland, E. og Johnsen J. G. (1996). *Norske bokomslag 1880-1980*. Samlaget.

